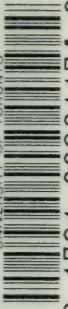

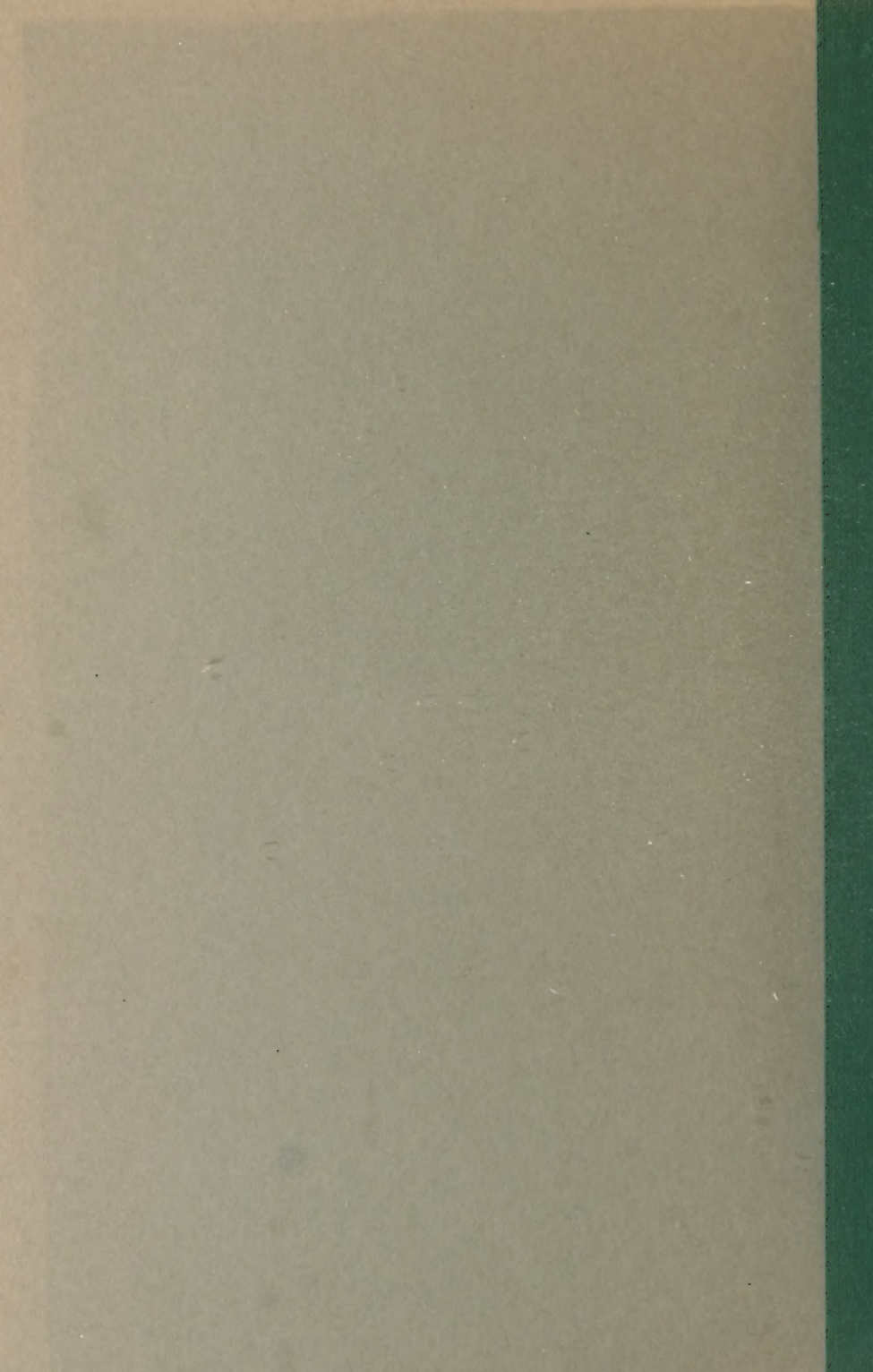
UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00631174 0

Vürtheim, J J G
Romeinsche religie

BL
801
V8

Groote Godsdiensten

ROMEINSCH E RELIGIE (TOT DE DAGEN
DER GRIEKSCHE FILOSOFIE BINNEN ROME) --
DOOR DR. J. VÜRTHEIM, RECTOR VAN HET
ERASMIAANSCH GYMNASIUM TE ROTTERDAM

BAARN - HOLLANDIA-DRUKKERIJ - 1912

BERICHT

Het abonnementsgeld over de loopende series onzer uitgaven is verschuldigd na verschijning van No. 5.

Zooals onze uitgave „**KERK EN SECTE**” den ontwikkelden leek eenig inzicht bedoelt te geven in de leer, de inrichting, de eigenaardigheden en ceremoniën der onderscheidene Kerkgenootschappen en Secten — zoo is het de bedoeling der reeks „**Groote Godsdiensten**” om kennis te verspreiden omtrent de religieuze ideeën en begrippen der verschillende volkeren uit alle tijden.

Wij achten het daarbij, zoowel voor ons zelf als voor den lezerskring dien wij hopen te bereiken, een onschatbaar voorrecht, dat de eerste geleerden uit ons land dit ons plan niet alleen met sympathie hebben willen begroeten, maar ons ook wel ruimschoots hun zoo gewaardeerden steun hebben willen toezeggen, waardoor wij niet dan bij uitzondering tot vertalingen onze toevlucht zullen behoeven te nemen.

HOLLANDIA-DRUKKERIJ TE BAARN

Per nummer van 2 à 3 vel druks **f 0.40**; per serie van 10 nrs. (bij intekening) **f 3.—**

- Reeds verscheen: No. 1. Shintô, de Godsdienst van Japan, door Dr. M. W. de Visser.
No. 2. De Godsdienst van het oude Egypte, door Dr. P. A. A. Boeser.
No. 3. Grieksche Religie, door Dr. J. Vürtheim.
No. 4. Animisme, Spiritisme en Feticisme onder de volken van den Ned.-Indischen Archipel, door Prof. A. W. Nieuwenhuis.
No. 5. De Godsdienst der Babyloniërs en Assyriërs, door Prof. B. D. Eerdmans.
No. 6. Het Buddhisme, door Prof. J. S. Speyer.
No. 7. Hindoeïsme, door Prof. J. S. Speyer.
No. 8. Het Buddhisme in Japan, door Dr. M. W. de Visser.
No. 9. De Godsdienst van het Oude China, door Henri Borel.
No. 10. De Keltische Godsdienst in den vóór-Christelijken tijd, door Edward Anwyl.

In de eerstvolgende nrs. zullen o. m. worden behandeld:

- De Islam, door Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje.
Het Christendom, door Prof. Dr. H. Bavink.
Romeinsche Religie, door Dr. J. Vürtheim.
Skandinavische Religie, door Prof. R. C. Boer.
De Godsdienst van Oud-Israël, door Prof. Dr. H. Th. Obbink.
-

Linnen Band met titel en inhoud voor de thans complete I^e serie van **Groote Godsdiensten** is thans verkrijgbaar voor **f 0.40**.

„Kerk en Secte”

In hoofdzaak beschreven door hare eigen vertegenwoordigers

Onder redactie van Prof. S. D. VAN VEEN

Per nummer f 0.40. Per serie van 10 nrs. (bij intekening) f 3.—

~~Uit~~ Uit de reeds complete series kunnen ook 10 nrs. naar keuze gesorteerd worden.

De reeds verschenen reeksen van „Kerk en Secte” bevatten de volgende beschrijvingen (elk een op zich zelf staand nr. vormende)

Serie I: 1. Dr. J. A. Beyerman, De Remonstrantsche Broederschap. 2. W. F. K. Klinkenberg, De Evangelische Richting. 3. G. Veldhuyzen Sr., De Zevendedags Baptisten. 4. M. A. Perk, De Waalsche Gemeenten. 5. Prof. Dr. S. D. van Veen, „De Index” en de Boekencensuur in de Roomsche-Katholieke Kerk. 6. Opperrabbijn L. Wagenaar, Het Jodendom. 7. Prof. Dr. E. F. Kruyf, Het Anglo-Katholicisme. 8. Pater H. Ermanns, De Jezuïtenorde. 9. H. H. Barger, De Nederl. Hervormde Kerk in haar tegenwoordigen toestand. 10. M. Mooy, Bond van vrije Evangelische gemeenten.

Serie II: 1. Charles W. Penrose, Het „Mormonisme”. 2. Prof. Dr. S. D. van Veen, Het Stundisme. 3. N. van Beek, Het Baptisme in Nederland. 4. Prof. Dr. T. Cannegieter, De Moderne Richting. 5. Pastoor J. H. Berends, De Oud-Katholieken. 6. P. H. Hugenholtz Jr., Vrije Gemeenten. 7. Prof. Dr. J. W. Pont, De Luthersche Kerk in Nederland. 8. Opperrabbijn L. Wagenaar, De Talmud. 9. M. Lindenborn, Het Reform-Katholicisme. 10. Mevr. E. G. Nieuwburg—Wood, De Kwakers.

Serie III: 1. Bicknell Young C. S. B., „Christian Science”. 2. Dr. P. J. Kromsigt, De Confessioneele Richting. 3. Mr. Isidore Hen, Het Zionisme. 4. S. K. Bakker, Het Christen-Socialisme. 5. M. Beversluis, Spiritualisme en Spiritisme. 6. Prof. Dr. J. J. P. Valeton, De Ethische Richting. 7. Dr. J. P. de Bie, De orthodoxe Kerk in Rusland. 8. G. Barger, De Swedenborgianen. 9. F. C. Fleischer, De Doopsgezinden. 10. E. A. Kleinschmidt, De Broedergemeente (Hernhutters).

In de IVe Serie verscheen: 1. Mr. F. Erens, Het Roomsche-Katholicisme. 2. L. W. Bakhuizen van den Brink, De Evangelische Alliantie. 3. S. L. Veenstra, Het Leger des Heils. 4. Prof. Dr. H. M. van Nes, De Protestantsche Zending. 5. Joseph H. Fussell, De Theosophische Beweging. 6. A. Klaver, De Religieus-Humanitaire Strooming. 7. Opperrabbijn L. Wagenaar, De Joodsche Ceremoniën. 8. Dr. S. D. van Veen, De Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland. 9. Otto Schrieke, De Los-van-Rome-Beweging. 10. J. Quast Hz. De Grieksche Kerk.

In de Ve serie verscheen reeds: 1. J. M. Valeton, Het Methodisme. 2. Mr. F. Erens, De Heiligen en hunne Vereering in de R.-Kath. Kerk. 3. Dr. Louis A. Bähler, Het Boeddhisme in Europa. 4. Dr. W. van Lingen, De Prot. Kerk in Ned. Oost-Indië. 5. Nicholas Wiseman, De Aflaten.

Wenscht gij op de hoogte van Uw tijd te blijven, dan is voor U de uitgave:

„Pro en Contra”

Betreffende Vraagstukken van Algemeen Belang

Prijs per nummer f 0.40. Per serie van 10 nrs. (bij inteeke-
ning) f 3.—. Linnen portefeuilles ter bewaring van de losse nrs.
(elk voor één serie) f 0.50 per stuk

Elk vraagstuk wordt in één brochure door een vóór- en door een
tégenstander behandeld.

In de Ie serie is verschenen: 1. Neo-Malthusianisme (Pro: Dr. J. M. van 't Hoff; Contra: Dr. H. Pinkhof). 2. Besmettelijkheid van Tuberculose (Pro: Dr. M. W. Pijnappel; Contra: Prof. A. P. Fokker). 3. Vegetarisme (Pro: Arts B. Sybrandy; Contra: Dr. J. Schrijver). 4. Het Ministerie-Kuyper (Pro: Prof. Mr. Anne Anema; Contra: Mr. J. Limburg). 5. Vereenvoudigde Spelling (Pro: Dr. J. B. Schepers; Contra: Dr. T. D. Detmers). 6. Het vrije Huwelijk (Pro: W. Hamburger; Contra: Mr. H. Verkouteren). 7. Vivisectie (Pro: Dr. H. J. L. Struycken; Contra: Felix Ortt). 8. Geheelonthouding (Pro: Ds. A. W. van Wijk; Contra: Arts G. Oosterbaan). 9. Het onderzoek naar het Vaderschap (Pro: Prof. Mr. W. L. P. A. Molengraaff; Contra: Jhr. Mr. W. F. Rochussen). 10. Aansluiting bij de Berner-
Conventie (Pro: Herman Robbers; Contra: J. H. Kok).

In de IIde serie verscheen: 1. Theosophie (Pro: W. G. Reedecker; Contra: Dr. H. M. van Nes). 2. Homoeopathie (Pro: Dr. A. C. A. Hoffman; Contra: Dr. H. Pinkhof). 3. Spiritisme (Pro: J. S. Göbel; Contra: Dr. A. J. C. Suijders). 4. Reglementeering der Prostitutie (Pro: Dr. W. H. Mausholt; Contra: E. A. Kenchenius). 5. Het Recht van Werkstaking (Pro: Jos Loopuit; Contra: Jhr. Mr. H. Smissaert). 6. Vrouwenkiesrecht (Pro: W. Wijnaendts Francken-Dyserink; Contra: Mr. Arnold Levy). 7. Staatspensioneering (Pro: G. L. Jansen; Contra: Mr. Dr. H. S. Veldman). 8. De Modern-Godsdienstige Richting (Pro: Prof. H. Cort; Contra: Dr. Ph. J. Hoedemaker). 9. Vrijhandel (Pro: Dr. D. Bos; Contra: J. van Dusseldorp A.Mzn.). 10. Lijkverbranding (Pro: Dr. C. J. Wijnaendts Francken; Contra: Ds. H. J. E. Westerman Holstijn).

Inde IIIe serie verscheen: 1. De Genezingen te Lourdes (Pro: Dr. A. C. A. Hoffman; Contra: Dr. J. Borst). 2. Staatsexploitatie van Spoorwegen (Pro: U. G. Schilthuis; Contra: Jhr. Mr. H. Smissaert). 3. „Evolutie” (Pro: Dr. P. G. Buekers; Contra: Prof. H. Bavincek). 4. Militarisme (Pro: Jhr. F. A. G. Beelaerts van Blokland; Contra: Dr. Louis A. Bähler). 5. Het Recht der Vrijzinnigen in de N. H. Kerk (Pro: Prof. B. D. Eerdmans; Contra: Dr. J. Slotemaker de Bruine). 6. Christen-Socialisme (Pro: Ds. D. A. van Krevelen; Contra: Jos. Loopuit). 7. Neutraal Onderwijs (Pro: Th. M. Ketelaar; Contra: J. B. du Buy). 8. Doodstraf (Pro: Prof. Mr. D. P. D. Fabius; Contra: Prof. Mr. D. Simons). 9. Vrijmetselarij (Pro: Dr. W. Zuidema; Contra: Jac. P. van Term). 10. Celstraf (Pro: Prof. Mr. J. Domela Nieuwenhuis; Contra: Dr. H. van der Hoeven Jr).

(Vervolg op pag. 3, achter in deze brochure)

ROMEINSCH E RELIGIE

(TOT DE DAGEN DER GRIEKSCHE FILOSOFIE
BINNEN ROME)

DOOR

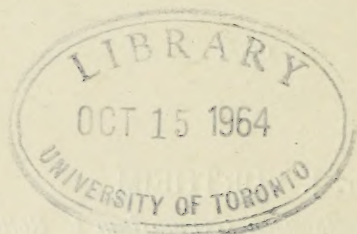
Dr. J. VÜRTHEIM

Rector v. h. Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam

BL

801

V8

934444

Il faut de la poésie à l'humanité.

E. RENAN.

In het verhaal van de Catilinarische samenzwering noemt SALLUSTIUS de Romeinen „religiosissimi mortales”, eene uitdrukking, die kwalijk door „zeer vrome stervelingen” kan worden vertolkt. Religio beteekent oorspronkelijk — en deze beteekenis heeft het woord niet verloren in den duur der tijden — een gevoel van schuwheid, angst, twijfel, vrees, dat tegenover iets ongewoons in het gemoed der menschen wakker wordt. Wie met CICERO het woord afleidt van relegere en dit stelt tegenover neg-legere komt tot de beteekenis van religiosus = nauwgezet acht gevend, niets veronachtzamen. Zoo eenig volk dan heeft het Romeinsche door eene pijnlijke observatie van de geijkte godsdienstige formule of van het ritueele gebruik SALLUSTIUS' uitspraak verdiend. Wij zien hier dezelfde gebondenheid aan de letter, die ook in de romeinsche rechtspraak gebiedend werd geacht, of liever gezegd: dezelfde nauwkeurigheid verlangde het romeinsche rechtsgevoel waar de mensch een ander, zij hij god of mensch, contracteel bindt. Die nauwgezetheid, welke ook den grammaticalen bouw van woord of zin beheerscht en een steun is voor het hierarchisch karakter van legerinstellingen en maatschappelijke verhoudingen, dat

angstig vastgehouden formeele hetwelk den nuchteren geest ten troon voert en aan de verbeeldingskracht de vleugels bindt, mag wel als het typische kenmerk van het begrip „romeinsch” worden opgevat. Ook bij de Grieken hebben wij eene koopverhouding tusschen mensch en godheid aangetroffen ¹⁾, doch er is veel meer vrijheid in de formuleering, lossen zijn de liturgische handelingen al bestaan er overgeleverde, machmaal opgevolgde, gebruiken. Dat de fantasie er met vrijen vleugelslag ruischend zweeft komt te sterker uit naast het totaal gemis eener echt-romeinsche mythologie.

Terecht is opgemerkt, dat den Grieken het æquivalent ontbrak voor het romeinsche woord religio, daarentegen hebben zij met een goed grieksch woord kunnen aanduiden, wat de kern is van het romeinsche wezen, tevens de kracht van den romeinschen staat: deisidaimonia, godsvrees.

„In niets”, zegt een oud grieksch historieschrijver, „schijnt het romeinsche volkswezen mij meer van anderen af te wijken — doch ten goede — dan in de meeningen omtrent de goden. En juist wat aan andere menschen tot smaad wordt gerekend, dat houdt den romeinschen staat in stand, n.l. de godsvrees. Want tot dien graad is de bijgeloovige vrees voor de godheid bij hen door wonderlijke verhalen opgevoerd, en in het particuliere en in het staatsleven, dat overtreffing moeilijk is. Wat wellicht velen wonderlijk zal toeschijnen: mij echter komt het voor dat overleg met het oog op de groote hoop, op de massa des volks, dit heeft te weeg gebracht. Immers indien de staat alleen uit wijzen kon bestaan, ware zoo iets niet noodwendig. Thans echter nu de groote hoop lichtzinnig is, vol van onwettige begeerten, van ondoordachte drift en tot gewelddadigheid geneigd, blijft er niet anders over dan hen door vrees voor het onbekende en onzekere, door dergelijk schouwburgvertoon in bedwang te houden. Daarom komt

¹⁾ Zie Grieksche Religie in deze Serie.

het mij dan ook voor, dat de vaderen niet zonder geldige redenen die meeningen omtrent de goden, omtrent de verschrikkingen van het hiernamaals, in het volk hebben gebracht en zij daarentegen verkeerd handelen, die ondoordacht dit alles heden ten dage wederom gaan verwerpen. Om maar een voorbeeld aan te halen: als aan een Grieksch ambtenaar van finantiën één simpel talent gouds wordt toevertrouwd, kan men ondanks tien onderteekenaars der acte, evenzoo vele zegels, twintig getuigen, hem niet beletten oneerlijk te handelen. Diezelfde beambten bij de Romeinen, terwijl zij in hun ambt binnen en buiten Rome kapitalen beheeren, wachten zich wel hunne trouw te breken, gebonden als zij zich gevoelen door hun enkelen ambtseed. En terwijl elders (lees: in Griekenland!) zelden iemand gevonden wordt, die de handen uit de kas houdt, is het bij de Romeinen eene zeldzaamheid, dat eenig man aan verduistering schuldig wordt bevonden”.

Dit alles is wel aardig opgemerkt. Want acht HERODOTUS het niet hoogst lofwaardig in een zijner historische figuren, dat deze eene hem toevertrouwde som gelds eerlijk heeft teruggegeven en hebben de Romeinsche ambtenaren, daar waar zij niet onder de vrees voor de godheid gebukt gingen, waar hun ambtseed hen niet bond, ooit vergeten te zorgen voor een appeltje tegen den dorst?

„Toen koning Numa”, zegt LIVIUS, aan oorlogen met de naburen een einde had gemaakt en hij bang werd, dat de Romeinen — nu gevaren van buiten waren afgewend — door niets doen te weelderig zouden worden, terwijl zij vroeger door vrees voor vijanden en door krijgstucht in bedwang werden gehouden, heeft hij gemeend hun allereerst godsvrees te moeten inboezemen, eene zaak, die uitnemend werkt op eene onervaren en onbeschaafde massa. Wijl hij echter in hunne harten niet kon dringen zonder een wonder te verzinnen, gaf hij voor 's nachts samen te komen met de godin Egeria

op wier aanraden hij dien dienst invoerde, welke den goden het aangenaamste was. . . .”.

Men ziet, de vreeze der goden was het beginsel der wijsheid van de regenten . . . naar het oordeel der historici. In waarheid heeft het gevoel van afhankelijkheid van de godheid diep, zeer diep, in het romeinsche hart gezeten en kan deze trek in later tijden den regeerenden een uiterst geschikte factor zijn voorgekomen om er een disciplinair systeem op te bouwen.

Eenvoudig als het boerenvolk was in levensgebruiken werden in de offeranden, voorzeker in den aanvang, de goden niet verwend: de cultus vermeed pronk en groote kosten. Daarentegen was het ritueel lastig, verlangde veel kennis en oplettendheid. Vroegtijdig reeds moeten er dus personen zijn geweest, die de ritueele tradities kenden, op wie men zich verlaten kon, aangezien niets van eenig belang, zelfs in het particuliere leven niet, gedaan werd zonder naar den wil der goden te vragen. Verwonderen mag het dus niet, dat de latere historie eenige priesterschappen terugvoerde tot de onhistorische dagen van den reeds genoemden koning NUMA; evenmin, dat deze priesters aan bepaalde eischen moesten beantwoorden, met name geen lichaamsgebreken mochten bezitten, en het dragen eener wonde reeds voldoende kon zijn om te worden uitgesloten. Zal toch de godheid den onvolmaakten als middelaar begeeren, zich den onvolmaakten tot woning kiezen van den goddelijken geest? Aan een star ceremonieel waren die priesters gebonden. Hooren wij wat van zulk een is overgeleverd: „Paard te rijden geldt als zonde voor den Priester Juppiters; hij mag geen strijdbaar leger aanschouwen, niet zweren, geen versierde ringen dragen. Geen vuur, dan alleen voor een gewijd doel, mag uit zijne woning worden gedragen; een gebundene die daar binnengaat moet ontbonden worden, de banden over het dak heen verwijderd worden. De priester drage nergens een knoop. Wordt iemand ter geeseling geleid en valt hij den priester

te voet, het is zonde den zondaar op dien dag te geeselen. Slechts een vrije snijde des priesters haar. Geiten, ongekoekt vleesch, klimop en boonen zal de priester aanraken noch noemen. De pooten van zijn bed moeten door eene dunne leemlaag omgeven zijn; niet langer dan drie nachten ruste hij buiten deze legerstede; geen ander mag er in rusten; de nagels en het haar van den priester afgesneden, moeten onder een vruchtboom worden begraven; zijn hemd mag hij onder den blooten hemel niet afleggen; hij hebbe de eerste plaats aan het gastmaal; verliest hij zijne vrouw zoo verliest hij zijn ambt; door den dood slechts kan zijn huwelijk worden ontbonden; geen plaats betrede hij waar een graf is; nooit rake hij een doode aan; zonder hoofddeksel verschijne hij niet buitenshuis enz. enz." Deze voorschriften leeren den aard van het volk kennen in welks midden zij werden geobserveerd en leggen, uit welke eeuw hunne formuleering ook moge stammen, getuigenis af van de denkrichting waarin, zelfs in niet meer controleerbare tijden, het religieuze leven zich moet hebben bewogen.

Weten nu deze priesters leering te geven, wanneer de boer in het onzekere is met welke offerdieren, op welke dagen, op welke gewijde plekken hij de gunst der goden kan winnen, hoe hij zijne dooden moet begraven, hoe de schimmen der afgestorvenen verzoenen, hoe de uitingen van goddelijken toorn in donder en bliksem hoorbaar en zichtbaar ten goede leiden, andere priesters verstaan de kunst aan den hemel te lezen wat de vlucht, wat het geschreeuw der vogelen beduidt, waarbij de geringste stoornis als het piepen eener muis, het kraken van een houten zetel, het vallen van een tak, de handeling te niet doet. Bij krijgstochten nam men daarom liever waar, hoe in kooien medegevoerde vogels vraten, waarbij het voor gunstig gold als den kippen het gulzig opgenomen voeder ten deele uit den bek viel. Dat menschlijke slimheid hierbij vaak de goddelijke wijsheid

wilde corrigeeren en men daarom aan uitgehongerde vogels voedsel in den vorm van brei gaf, wat licht uit den bek valt, is — gegeven de menschlijke zucht om zelf geschapen instituten weder te ontduiken — begrijpelijk.

Een blik in het romeinsche religieuze wezen geeft ook de overlevering omtrent de wijze, waarop reeds in de dagen der koningen verdragen zouden zijn gesloten: wederom treft het juridisch zich vastklemmen aan de letter van formulier en gebed. De episode betreft den strijd tusschen Romeinen en Albanen; drie man wederzijds, Curiatiërs en Horatiërs, zullen strijden en zoodoende het pleit beslechten. Men begint met een plechtig verdrag. Een van de twintig gewijde personen aan wie de zorg is toevertrouwd voor het internationale rechtsverkeer spreekt tot koning TULLUS: „beveelt gij mij een verdrag te sluiten met den eedssluiters van het Albaansche volk?” „Zoo ja, dan vraag ik u om het gewijde kruid”. De koning antwoordt: „pluk het rein”. De priester plukt een rein bosje van den burcht en brengt het. Daarna vraagt hij: „koning maakt gij mij, mijne instrumenten en gezellen tot koninklijke boden van het romeinsche volk?” De koning antwoordt: „ik doe het, wat zonder schade voor mij en het romeinsche volk der Quirieten moge geschieden”. Nu maakt de priester iemand tot eedssluiters door hem het hoofd en de haren met heilig kruid aan te raken. Deze vervolgens sluit het verdrag met vele woorden in eene lange formule. Na het voorlezen der bepalingen zegt hij: „Hoor mij, Juppiter, hoor mij eedssluiters van het Albaansche volk, hoor mij Albaansch volk: gelijk dit openlijk van begin tot einde van deze tabellen is opgelezen zonder bedrog en gelijk dit heden hier zeer goed begrepen is, zal het romeinsche volk niet het eerst van deze bepalingen afwijken. Indien het echter door bedrog op staatslast daarvan het eerste zal zijn afgeweken, moogt gij dan op dien dag, Juppiter, het romeinsche

volk zoo treffen, als ik dit varken hier heden treffen zal, en tref het des te harder naar gelang gij meer vermoogt en krachtiger zijt". Na dit gezegd te hebben treft hij het zwijn doodelijk met een stuk kiezel. Dan werpt hij onder verwensching den steen weg en wenscht, dat hij eedbreuk de godheid hem evenzoo verwerpe.

Ons treft het sacrale der bewoordingen, het symbolieke in de handeling, niet minder dan het geloof in de magische kracht, die van het op den burcht geplukte tooverkruid — dat dezen gewijd, taboe, maakte — op den daarmede aangeraakte overgaat en ook hem onder heilige bescherming stelt en voor beleediging behoedt. Trouwens niet gemakkelijk zou de doctrina magica in het latere romeinsche leven zulk een rol gespeeld hebben, onder de keizers van zulk een verderfelijken invloed zijn geweest, indien er niet bij de Romeinen van den oorsprong af eene neiging tot deze zaken had bestaan; zeker deelden zij deze neiging met Grieken en Oosterlingen en zijn ook bij hen vele gebedsriten en gebedsformules van oorsprong niet veel meer dan eene soort van magische handelingen en magische woorden, waardoor men met dwingend geweld de godheid noopte een geformuleerd contract te aanvaarden en na te komen. Vandaar de diepe geheimhouding die over aanroepingsformules lag verbreid, vandaar dat van priesterlijke zijde er voor werd gewaakt, dat de ware benamingen der godheid niet openbaar werden: hoe licht toch kon daarvan door vijanden gebruik worden gemaakt. De vraag „wat ligt er in een naam?" zou de Romein beantwoord hebben met de verzekering, dat in een naam magische kracht ligt, die macht geeft over den aldus genoemde. Zoo stonden, meende men, alle steden onder de bescherming van eenigen god of godin en zou het een gebruik zijn geweest bij een beleg door een vaste formule de beschermgodheid naar buiten te roepen, opdat zij aldus aan de stad werd onttrokken of er voor gevrijwaard werd gevangene te worden.

Noodwendig was het dus den stadsnaam geheim te houden en bleef bijvoorbeeld Rome's eigenlijke naam een diep geheim. Antieke overlevering spreekt van eene godin Angerona wier mond dichtgebonden en verzegeld was, die bovendien met den vinger op de lippen het gebaar van stilzwijgen maakte en de schutpatronesse van Rome zou zijn geweest. Al ware deze traditie ook eene anecdote, zoo zou deze anecdote toch teekenend zijn voor den bijgeloovigen angst des volks in religieuse aangelegenheden.

Aan het woord paart zich de geste: wie Aarde zegt, raakt de aarde aan; wie Juppiter, heft de handen ten hemel; wie eene gelofte op zich neemt, raakt met de handen de borst aan. Angst de magische kracht te breken maakt ook, dat men formules letterlijk handhaaft, al moge ook de zin en woordelijke beteekenis onverstaanbaar zijn geworden. Als in Mei de velden in bloei stonden, hadden er processies plaats van de Akkerbroeders om den oogst tegen gevaren te behoeden. Zij zongen een zeer oud lied, dat wellicht geen der toehoorders meer verstond; daarom was de tekst opgeschreven. In traditioneelen zang en pas werden de onbegrepen klanken jaar in jaar uit herhaald.

Het magische duldt geen verandering. Daarom de romeinsche regel: elke overlevering in wet, gebruik, formulier, in leven te houden. Nieuwe vormen kan men er naast scheppen, het oude blijft bestaan. De romeinsche geest is conservatief. Wij begrijpen den onverzoenlijken weerstand der Romeinen van den ouden stempel tegen de Grieksche cultuur, die als eene hooggaande alles overweldigende stortzee over het oude schip van staat is geslagen, erger nog: het heeft bedolven. Voor onze hedendaagsche cultuur moge dit een zegen zijn geweest, voor onze kennis van het romeinsche „volk" is het een ramp te noemen.

Is het nu al bezwaarlijk de volksreligie te begrijpen van een volk als het Grieksche, welks ontwikkeling

gelijkmatig en geleidelijk aaneengeschakelde evolutie-tijdperken heeft doorloopen en door invloeden van buiten wel werd gestuwd doch niet doorbroken, geheel anders staat het met den Romeinschen godsdienst, den echt-Romeinschen godsdienst des volks, die in al zijn angstvallige notarische nauwkeurigheid, zijn boersche simpelheid in den uitwendigen cultus, zijn vasthouden aan den gratieloozen oervorm, geen vergoeding heeft kunnen bieden voor het gemis aan verbeeldingskracht, aan poëtisch artistieke omkleeding, aan smedigheid en soepele buigzaamheid. Deugd en religie kunnen in hare openbare uitingen niet zonder zichzelf te schaden stooten tegen onze æsthetische gevoelens. Vandaar dat ook voor de kunstlooze puriteinsche religie der Quiriëten geen toekomst was weggelegd. CICERO, die in zijne redevoering voor LUCIUS MURENA de starre romeinsche jurisdictie glimlachend op den schouder klopt, heeft ook het harde en koude Stoïcisme, dat in Rome zulk eene gevierde inkomste kon houden, in de persoon van MARCUS CATO zeer ware dingen gezegd. MARCUS CATO, de type van den rechtzinnigen Romein, in wien niets te verbeteren doch zooveel te buigen viel! Niet CICERO alleen, doch al degenen die met hem, voor en na hem, hebben medegewerkt tot het inburgeren van de Grieksche religie op Romeinschen bodem, teekenden een sprekend protest aan tegen het onbevredigende van een godsdienstvorm, die geen vlucht kon nemen door gemis aan de wieken van artisticeit en filosofie. In de vroege koningsjaren zullen omwonende latijnsche stammen, voornamelijk Etruriërs, uitbreiding hebben gegeven aan het Romeinsche godendom, gelijk wij hierna zullen zien; van gansch anderen aard was de helleensche invasie, die niet eene eenvoudige vermeerdering teweeg bracht, doch eene totale vervorming, absorpsie en vergroeiing, tot onherkenbaar wordens toe. Men denke zich een ouden eenvoudigen bouw, die in zijne voltooiing plotseling wordt gestuit. Men stelle zich voor,

dat een later geslacht van anderen oorsprong, andere idealen, anderen zin, de ruïne tot grondslag maakt voor een nieuw op te trekken monumentalen tempel, in dier voege, dat de steenblokken, die reeds aanwezig zijn, worden behouwen tot gansch andere vormen; dat zij daarna verbreed, verhoogd, opgesierd, slechts een onderdeel gaan vormen van een weidsch architectonisch geheel, dat aanstonds vreemde herkomst verraadt, hoewel het met den naam van de oude ruïne wordt benoemd. Men denke zich eene literatuur, die den nieuwen bouw verheerlijkt, den schijn wekt als had een oudere tempel nimmer bestaan, ja, als ware de nieuwe eene schepping van het eigen, autochthone, volk. Doch ziet, na eeuwen stort het geheel ineen; geslacht op geslacht kent slechts de laatste ruïne benevens de bestaande en voortlevende literatuur. Zoo er al waren, die het aanwezig zijn van een geheel andere kern in het hart der ruïne vermoeden, verflauwt en vervluchtigt deze vage kennis meer en meer. Eeuw op eeuw leert den lof zingen van den sierlijken tempel, imiteert hem en spreekt steeds van hem als van 's lands eigenlijk heiligdom.

Eindelijk komt er een geslacht met zelfstandigen speurzinn en vindt enkele aanwijzingen betreffende het vroege bestaan van den eenvoudigen bouw. Thans aan het werk om uit de ruïne te delven, wat eenmaal tot dat oeroude monument kan hebben behoord; aan het combineeren om tot eene reconstructie te komen. Hoe groot is de kans van slagen? Zal men juist door de voortlevende literatuur en door de valsche denkbeelden, die deze wekte, niet steeds op dwaalwegen worden gebracht? Men vindt een steen; de materie is oud, dat is onmiskenbaar; doch wat is er oorspronkelijks in den vorm. Sla de kalk er af, verwijder alle jongere toevoegsels, dan nog weten wij, dat het model van den steen gewijzigd is. En waar is nu de grens tusschen weten en gissen? Wie zal de oude omliningsen durven trekken?

Zie hier het probleem van de oud-romeinsche volksreligie! Hopelooze taak, zal men uitroepen en naar handelbaarder onderwerp omzien. Evenwel... er zijn lichtpunten. Wel flauwe, doch die een scherpziend, geoefend oog uit het labyrinth kunnen voeren. Zoo men slechts bescheiden wil zijn!

De anthropologie voorzichtig toegepast, gelijk door ERWIN ROHDE voor Griekenland gedaan is, heeft ook voor Rome's oudsten godsdienst haar nut gehad en het bestaan van animisme ook daar bevestigd. Het is dat primitieve geloof, hetwelk overtuigd is van het leven en werken van een geest, anima, in elk ding, zij dit al dan niet „levend”. Deze geest is met het ding vereenigd; treedt hij er echter buiten dan heeft hij den vorm van het ding, is de dubbelganger er van. Die dubbelgangers zijn machten, die goed en kwaad kunnen doen en daarom moeten worden vereerd en gediend. Goden zijn zij nog niet, veelal ook nog onbenoemd. Meest treden zij afzonderlijk op, vaak ook groepsgewijze. Vaag als zij zijn, laten zij nog geen mythologische krystallisatie toe.

De dubbelganger van den man heet zijn Genius, die van de vrouw haar Juno; de eerste naam hangt samen met het werkwoord „gignere” d. i. voortbrengen; de verhouding der beide namen zal wel zijn die van voortbrengen en ontvangen. Doch verder drukken Genius en Juno uit de kracht, energie, persoonlijkheid van man en vrouw. Iedereen wordt met een Genius of Juno geboren; deze vergezellen den mensch door het leven en sterven met hem. In het huisgezin wordt de Genius van den huisvader vereerd, symbolisch voorgesteld door een slang. Gelijk de ruïnes van Pompeji bewijzen schilderde men de slang wel aan de buitenzijde van het huis tot afwering van kwaad (verontreiniging).

Op den geboortedag van den huisheer wordt aan den Genius door allen, ook door de slaven, geofferd; bij hem zweren de huisgenooten. Later ontvangt de

Genius van den Keizer de hulde, aanbidding, van heel het volk; hij wordt met name aangehaald in den eed der benoemde beambten; meined wordt daardoor wel majesteitschennis.

Door voortgaande ontwikkeling van dezen gedachten-gang krijgen ook vereenigingen van personen hunnen Genius, ziet men Genii vermeld van corporaties, leger-corpsen, gemeenten, provinciën, staten. Op het Capitool bevond zich een gewijd, schildvormig bord waarop geschreven stond: Aan den Genius der stad Rome. Men dacht aanvankelijk aan bloedverwantschap der aldus vereenigde personen; bij uitdrukkingen als „Genius der School” is dit niet meer mogelijk. Vermeld wordt een tempel op het Forum voor den Genius populi romani (Genius publicus); hij krijgt offers, ziet spelen te zijner eere houden, wordt afgebeeld op munten als een man met in de linkerhand een horen des overvloeds, in de rechter een offerschaal.

Ook de voorraadkamers van het boerenhuis hebben hare beschermende geesten, Penates genaamd: de in den penus d. i. voorraadkamer wonende machten, steeds meervoudig gedacht en met den voornaam van Di d. i. goddelijke machten aangeropen. Ieder huis heeft de zijne; zij beschutten de welvaart des huizes. Wyl de geheele staat idealistisch als ééne familie werd beschouwd kreeg ook hij zijne Di Penates publici populi Romani, verbonden aan den straks te noemen Staats-haard. Gedurende de republiek zwoer men bij Juppiter en bij de Di Penates publici den beambteneed.

Op het land vereert men de Lares, behoeders der velden. Waar meerdere bezittingen aan elkander grensden, dus vaak bij kruiswegen, stond een kapel voor de Lares met evenveel toegangen als er bezittingen waren en evenveel altaren: op elk der eigendommen één. Jaarlijks vereenigde een vroolijk feest „de Compitalia” (van compita: kruiswegen) de aanwoners, waarbij ook de slaven een goeden dag hadden. Ook het huis op

den akker stond onder de hoede van den Lar: zoo ontstaat de vereering van den Huislar, veelal verbonden aan die der Di Penates. Terwijl deze echter met het gezin verhuizen, is de Lar aan de plaats gebonden. Sprekende zien wij den huislar optreden in Plautus' *Aulularia*: „Ik ben, zegt hij, de Lar familiaris, wien de grootvader van den bewoner des huizes een schat heeft toevertrouwd, begraven midden onder den haard, mij biddende, dat ik dien bewaren zou". De Lar vertelt dan, hoe hij het geld na het voor anderen verborgen te hebben gehouden, terwille van de dochter des huizes, daar zij hem dagelijks vereert, thans zal laten vinden.

Dan zijn er de geesten des waters, want het vlietend water uit de natuurlijke bronnen (*aqua iugis*) speelt in den ouden cultus een voorname rol. De jonkvrouwelijke wezens bezaten een tempeltje, waar zij offeranden ontvingen van melk en water. Haar naam was *Camenaë*; vroegtijdig reeds werden zij met de Muzen geïdentificeerd op grond eener afleiding, die dezen naam met *carmen*: lied, in verband bracht. Verontreiniging van bronnen gold als eene schending der godheid. Eene oorspronkelijk bij *Lavinium* vereerde bronnymf zag haren naam overdragen naar eene bron op het romeinsche forum nabij den tempel van *Vesta*: het is de beroemde *Juturna* door romeinsche dichters in latere dagen met een sagenkrans omweven.

Voorts de geesten der afgestorvenen, de nachtelijke omzwervende *Larvae* of *Lemures*. Het zijn in de eerste plaats de schimmen der eigene verwanten. Hoe op de hun gewijde *Lemuria* offeranden worden gebracht beschrijft *OVIDIUS* in zijne *Fasti* V 429 vgg. Hier opent zich een vergezicht, dat al de volkeren van indogermaanschen stam omspant: vaders worden deze geesten genoemd aan den *Indus*, heilige grootvaders bij de Russen, heroen bij de Grieken; overal hooren wij van offeranden hun gebracht, van de vrees die

hunne tegenwoordigheid den levenden aanjaagt en noopt „niets dan goeds van de dooden” te spreken, van de religieuse banden die hunne vereering om de leden van eenzelfde geslacht slaat en daardoor den Ahnenkultus tot een gewichtigen socialen factor maakt. Erfrecht en bloedwraak hangen met dit geloof samen; het huwen wordt er door tot plicht, wijl de nog levenden te zorgen hebben, dat na hun dood een zoon daar zal zijn om hunne schimmen te verzorgen. De vader toch ziet in zijn zoon zijn toekomstigen priester, de zoon in den vader zijn toekomstigen god: pietas is het woord, dat de wederzijdsche vrome verhouding uitdrukt en geen beeld teekent juister deze religieuse verplichting dan waar wij AENEAS het brandend Troje zien ontvluchten dragende zijn vader en de Penaten; aan de hand met zich voerende zijn eenigen zoon. Zoo hij slechts deze redt, wat deert hem dan het verlies zijner vrouw CREÛSA, die in het gewoel is zoek geraakt? Men huwt toch immers om zonen te verwekken en aldus tevens te zorgen voor de instandhouding van den huiselijken eeredienst. Blijft het huwelijk onvruchtbaar dan wordt adoptie van een zoon een eerste plicht. De hagestolz vindt in dit verband geen plaats: den gedooden ACHILLES wordt eene jonge maagd in het graf medegegeven; eerloos verklaarde te Sparta de Lycurgische wetgeving den ongehuwde, sloot hem uit van den aanblik der spelen, dreef hem in den winter naakt over het marktplein onder spot en hoon.

Als nu met den man zijn Genius stierf, met de vrouw haar Juno, dan werden zij die schimmen der gestorvenen aan wie in den loop des jaars, doch vooral in Februari en December, staatsofferanden werden gebracht, die in het rijk waren gedaald van de doodsgodin Larenta, Laverna, Carna, of hoe zij verder heeten moge. Evenwel, over de oud-romeinsche doodenwereld hangt een waas van onbestemdheid. Di Manes d.i. goede geesten heeten de gezamenlijke onderwereldsmachten,

natuurlijk met een vleenaam; de onderwereld zelf mist vóór de dagen, dat Grieksche voorstellingen binnendringen, alle omlijning. Hier is geen paleis van PLUTO. Het eenige waarop nadruk wordt gelegd is de toegang tot het wazige, grauwe rijk; een groeve of put op welks bodem een steen lag, die jaarlijks eenige dagen werd opgelicht, opdat de schimmen konden boven komen en zich met de levenden onderhouden. In die groeve wierp men de offergaven, eerstelingen der veldvruchten, Deze deur tot de onderwereld heette: mundus, de steen lapis manalis. Iedere gemeente had haren eigenen mundus. Rome dat uit meerdere deelen tot een geheel vergroeide had verschillende mundi o.a. op het forum en op den Palatijn.

In onze verhandeling over de Grieksche Religie hadden wij gelegenheid te wijzen op een kenmerk van den oudsten naspeurbaren godsdienstvorm: de specialiseering der goddelijke functies. Een bijzondere godheid waakt over elke afzonderlijke levensverrichting, over elk onderdeel van het landbouwbedrijf. Aan eene gunstige beschikking danken wij het, dat ons deze zelfde eigenaardigheid in nog tastbaarder vorm in de oudromeinsche religie voor oogen is getreden. De geleerde VARRO toch, tijdgenoot van CICERO, heeft bij het schrijven zijner *Antiquitates* gebruik gemaakt van de liturgische boeken der romeinsche staatspriesters; deze boeken *Indigitamenta* genaamd bevatten aloude opteekeningen van menigvuldige godheden, die men onder bepaalde omstandigheden moest aanroepen en de formules waaronder dit behoorde te geschieden. Uit VARRO's werk nu zijn talrijke uittreksels bewaard gebleven, vooral in de polemische geschriften der kerkvaders, waar deze strijd voeren tegen het polytheïsme der heidenen. Etymologisch hangen samen de woorden *indigitamentum*, *indigitare* en het sacrale woord *indigetes*: een *indiges* is een bij eene bepaalde handeling, op eene bepaalde plaats en slechts daarbij hande-

lend optredende godheid; het indigitamentum is de gebedsformule welke zulk eene godheid in actie stelt, wakker roept, scheidt; indigitare is het in werking stellen, het binnenvoeren der godheid in het proces (indu-agere). De uitgebreide namenlijst over welke wij beschikken (die echter zeker niet volledig is, wijl o.a. niet zullen zijn opgenomen de indigetes, die bij geheimgehouden offerdiensten, slechts den priester bekend, werden geïnvoceerd) leert bij den eersten oogopslag, dat de functie der godheid uit den naam kenbaar is. Deze eigenaardigheid van de namen der volksgoden stelt hen lijnrecht tegenover de in een wolk van voorname onbereikbaarheid gehulde Olympiërs. Allereerst treffen wij aan eene omvangrijke rij van wezens, die op het leven des menschen van zijn geboorte tot zijn dood betrekking hebben. Wij noemen er van:

Cunina, beschermgodin van de wieg en haren inhoud.

Rumina, de godheid van het zuigen der kinderen.

Potina, die van het eerste drinken der kinderen.

Vagitanus, de god van het kindergescrei.

Levana, de godin die de kinderen van den grond heft.

Het pasgeboren kind toch werd voor den vader op de aarde gelegd, door het op te nemen kon hij het als het zijne erkennen.

Edusa is de godheid, door wier hulp het kind leert eten.

Niet onvermeld mag echter blijven, dat men getracht heeft enkele dezer „Sondergötter” te verklaren als gefingeerde heroën van familiën o. a. Edusa van de Edusii, Potina van de Potini; zoo tracht men ook Neptunus te maken tot beschermgod der inwoners van Nepet en Volcanus tot dien der Volcae uit Veii!

Cuba waakt over het te bed leggen.

Statanus over het eerste staan. Evenzoo Statina.

Adeona en Abeona over het eerste komen en gaan.

Fabulinus krijgt een offer bij het eerste spreken.

Domiduca brengt het kind veilig thuis.

Volgens Augustinus (C.D. VI. 9) brengt Domiducus de bruid thuis. Het geheele hoofdstuk is nalezing waard, hoewel niet vrij van eene al te ondeugende vis comica. Men vergete daarbij het slot niet?

Nona roept de moeder aan bij de geboorte in de negende maand.

Nundina is de godheid van den negenden dag, als het kind zijn naam ontvangt.

Partula is evenzeer eene geboortegodin.

Paventia is de godheid die bij angst der kinderen wordt aangeropen.

Sentia bewerkt het eerste bewustworden der aandoeningen.

Vitumnus is de god, die het kind in den moederschoot leven geeft.

Alemona de godin die het daarin voedt.

Iterduca geleidt het kind veilig van huis.

Men ziet er ligt iets uittermate huiselijks over deze reeks: kinderzegen en kinderzorg! Wij zouden hiernevens moeten stellen de rij goden, die de huwelijksluiting beschermen, waarbij zelfs de godin van den bruidschat Afferenda niet vergeten is. Domitius en Manturna houden de vrouw in het huis van den echtgenoot. Mutunus Tutunus, Picumnus en Pilumnus zien toe op vruchtbaarheid. Viriplaca krijgt offers zoo de huiselijke vrede verstoord is tusschen de gehuwden.

Eene tweede klasse van dergelijke indigetes of Sondergötter vormden wezens die hof en huis, stal en schuur, veld en weide behoedden. De diersoorten stonden onder bijzondere godheden b.v. de runderen onder Bubona, de paarden onder Epona, de bijen onder Mellonia of Mellona; maar de dorens worden van den akker verwijderd door Spiniensis; bij het bebouwen van den akker roept men aan Vervactor (het eerste ploegen), Redarator (tweede ploegen), Imporcitor (vorens trekken), Insitor (zaaien), Obarator (overploegen), Occator (eggen), Sar(r)itor (wieden), Runcina (maaien), Sterculinius

(mesten), Messor (maaïen en oogsten), Convector (samenbrengen van den oogst), Conditor (het opbergen van den oogst).

Groot is het aantal der godheden, die ingrijpen in de verschillende stadia, waarin de rijpende vrucht verkeert, als Nodutus bij het vormen der knoopen in de halmen, Patelena bij het opengaan van den bloesem. God der bergen is Montinus, der deuren Forculus, der drempels Lima, der grendels Cardea, der wouden Nemestrinus, der velden Rusina of Rusor.

Tot deze groep behooren Saturnus, god van het uitzaaien; Pomona de vruchtgodin; Faunus, goede god van bergen en weiden, Picus de woudgod in Spechtgestalte; Ops godin van oogstzegen en welstand.

Dat deze indigetes niet alle tot den oudsten tijd teruggaan blijkt wel uit eene godheid Pecunia, dæmon van het geld. Rediculus, een naam, die eerst opduikt ter viering van het feit, dat HANNIBAL in 211 tot bij Rome genaderd plotseling door nachtelijke visioenen verschrikt omkeerde en terugging (redire); alsook Aius Locutius, die een tempel kreeg nadat hij in 391 waarschuwend gesproken had (loquor-aio) bij de komst der Galliërs, behoeven bij gelegenheid der gemelde feiten niet voor het eerst gecreëerd te zijn. Daarentegen ziet eene indiges Candelifera er niet zeer oud uit. Zeer oud echter is Vica Pota (overwinningsgodin) gelijk andere reeds genoemde tweedeelige namen.

HERMANN USENER heeft het bestaan dezer Sondergötter niet alleen onder Grieken, Romeinen en Letten aangewezen, doch ook er op attent gemaakt hoe deze religieuse begripsvorming in het Christendom opnieuw doorbreekt.

Reeksen van voorbeelden geeft USENER Götternamen blz. 116 vgg. van „Sonderheiligen”. Dr. H. WOLF herinnert aan „die zahlreichen, namenlosen Engel unseres Volksglaubens” en citeert een oud duitsch gebed:

Ich will heynt schlafen gehn,
 Zwölf Engel sollen mit mir gehn,
 Zween zu Häupten
 Zween zu Seiten
 Zween zu'n Füßen,
 Zween, die mich decken
 Zween, die mich wecken,
 Zween, die mich weisen
 Zu den himmlischen Paradeisen.

Een merkwaardig voorbeeld van indigitatie nog in de dagen van het keizerrijk leert PETRONIUS' Cena ons kennen, waar eene godheid der kleine luiden Occupo: Grijp toe! aangeropen wordt. Ook als die naam niet dan eene komische vinding van den spreker mocht zijn, dankt hij toch zijn oorsprong aan het boven besproken volksgeloof, dat godheden met kleinen ambtskring en daarom eene zooveel te intiëmer plaats innemend in het volksleven, op de dagelijksche bezigheden der menschen toezien.

Helpt aldus VARRO's geleerdheid de slippen lichten van den sluier en voelen wij ons aan den ouden Romein verplicht, niet minder dank komt toe aan den man onzer dagen, wiens doordringende speurzin ook op dit terrein blijvende schatten wist te ontdekken: THEODOOR MOMMSEN. De gewichtigste bron toch voor de kennis der oud-romeinsche religie, gelijk deze was vóór de inwerking van het grieksche element, is de romeinsche feestkalender, welks oorspronkelijke gestalte in hoofdzaak door MOMMSEN hersteld is uit belangrijke tot ons gekomen brokstukken van kalenders uit het begin van den keizertijd. Uit den tijd toch tusschen den slag bij Actium tot keizer CLAUDIUS bezitten wij fragmenten op steen van een twintigtal reproducties van den kalender der stad Rome; deze reproducties waren eenmaal bestemd voor Rome en voor de gemeenten der naburige landstreken en bevatten eene lijst van religieuze feesten van het oud-romeinsche jaar. MOMMSEN nu bewees, dat deze lijst zooals wij haar kennen reeds compleet

was in den tijd vóórdat de stad Rome omgeven was door den muur van Servius Tullius. Elk der exemplaren toch draagt vermeldingen van feesten in twee duidelijk onderscheiden soorten van schrift. De vermeldingen in groote letters vormen den tijdens heel de republiek toe de dagen van JULIUS CAESAR toe onveranderd in stand gehouden feestkalender van den vroegsten koningstijc (NUMA POMPILIUS), terwijl de vermeldingen in kleine letter en met variaties in de verschillende kalenderfragmenten ons inlichten omtrent de in den republikeinschen tijd ingestelde spelen en tempelstichtingen. Aangevuld worden deze kalenders door een steen welke handelt over de feestdagen van den Augustustempel te Cumae en door drie kalendariën uit de vierde of vijfde eeuw na Christus, waarin gewichtige getuigenissen zijn vermeld betreffende den tijd van het verval des heidendoms.

Nu meene men niet, dat door deze vondsten de religieuse geschiedenis van de vroegste tijden tot den laten keizertijd kant en klaar voor ons te lezen ligt. Integendeel, daar de kalenders vaak slechts door een enkelen naam sacrale aangelegenheden aanduiden, staan wij meestal eerst aan het begin van een probleem en wordt aan naspeuring en combinatievermogen interessant doch moeilijk werk voorgelegd. Doch de gelukkige omstandigheid, dat bij de Romeinen tusschen recht en religie een innige band bestond, heeft ons uit de archieven der onderscheidene priesterschappen nog belangrijke overblijfselen in den vorm van juridische literatuur bewaard.

Al ware nu evenwel de feestkalender in al zijne terminologieën en benamingen ons doorzichtig, dan nog zou men zich hiervan bewust moeten blijven, dat wij hier staan voor een officieelen kalender, eene lijst van staatsfeesten, welke alle private, locale, feestelijkheden, waarin de staat niet deelde, stilzwijgend voorbij gaat, terwijl ook geen vermelding vonden die feesten,

welke uit bijzondere omstandigheden voortgesproten — rijkeren oogst, misgewas —, in den lapidairen, perpetueelen, kalender op geen plaats mochten rekenen. De officieele bureaucratie kent immers in den gang der wereldsche aangelegenheden slechts het regelmatig terugkeerende, het door den tijd gepetrifieerde. Dwaas zou het zijn van die zijde notering te verwachten van wat de regelmaat verstoort — en relief geeft.

De opmerkelijke lezer van den oud-romeinschen feestkalender, zooals deze nu eenmaal voor ons ligt, zal getroffen worden door het feit, dat vele goddelijke wezens, die men zich sinds zijne schooldagen met het romeinsche geloof vereenzelvigd dacht, hier juist ontbreken. Tevergeefs zoekt men in de lijst der staatsfeesten „ältester Ordnung" de namen van Minerva, Diana, Venus, Hercules, Apollo, Mercurius, Castor, Pollux, Aesculapius, Magna Mater e. a., terwijl godheden, die wel aanwezig zijn, bij nader inzien een nog vrij beperkt dominium blijken te bezitten b.v. Neptunus, Vulcanus, ja zelfs Juppiter. De vraag is het, of reeds de eenvoudiger oëconomische toestand dier oudste tijden verklaring geeft van de afwezigheid van een god als b.v. Mercurius, die later het departement van den handel gouverneerde en wiens naam wel met merces, koopwaar, samenhangt. Wanneer is er niet gehandeld? Verder zal men met anderen getroffen worden door een contrast ten opzichte van de oudste helleensche religie. Zagen wij toch in deze, dat het vrouwelijk element in sterker mate naar voren treedt naar gelang men verder in de duisternis der eeuwen doordringt, zagen wij b.v. hoe de opgravingen op Creta nadrukkelijk de traditie bevestigen, waarin ten duidelijkste doorstraalt eene prædominatie van het vrouwelijk element in de oudste religieuse vormen, in den oud-romeinschen kalender schijnt het aantal der godinnen uiterst beperkt te zijn en, zoo zij voorkomen, zijn zij behoudens Vesta gepaard aan een manlijk wezen, dat in betee-

kenis boven haar staat. Terecht wees CARTER er dan ook op, dat de godin Juno bijvoorbeeld, haar groote beteekenis in de romeinsche wereld schijnt te danken aan de omstandigheid, dat zij met de helleensche Hera werd vereenzelvigd. Beschouwingen te openen naar aanleiding dezer opmerking en op fundamenteele verschillen te wijzen tusschen het grieksche en het romeinsche karakter, is te verleidelijk . . . om er zich niet voor te hoeden.

Naar voren treden onder de hoog-antieke goden: Juppiter, Mars, Quirinus, Janus, Vesta, gelijk reeds blijkt uit de oude wijdingsformule bij Livius (VIII. 9, 6).

Juppiter werd als hemelgod op talrijke hoogten van Latium vereerd; nadat echter de heuvelbewoners van Rome tot één staat zich hadden vereenigd, werden de beide toppen van den Mons Capitolinus zijn hoofdzetel, namen op de Arx de wichelaars de voortekenen waar en droeg de zuidelijke top het heiligdom van Juppiter Feretrius, den bliksem- en dondergod (*ferire* = treffen). Geen beeld, doch een vuursteen, symbool van des goden schrikkelijkste wapen, werd hier getoond. Vandaar heette hij ook Juppiter Lapis. De idee „hemelgod” gaat al spoedig over op ethisch en politiek gebied. De overal zichtbare en dus ook alles ziende godheid wordt behoeder van recht, trouw, waarheid. De eed bij hem gezworen wordt de duurste eed en bleef dit in het internationaal verkeer; bij hem halen de priesterlijke vertegenwoordigers van het internationale recht, Fetialen genaamd, de symbolen hunner macht en waardigheid. De strijd der elementen aan den hemel maakt den god tevens opperheer en leider in elken strijd, ook op aarde. Juppiter Optimus Maximus heet hij als de meest naar voren tredende onder alle Juppiters der omliggende heuvelen; in het bijzonder stond hij echter in betrekking tot den Juppiter der Albaansche bergen, den beschermgod der tot een bond vereenigde latijnsche stammen, Juppiter Latiaris. Nabij

den dwingburcht der pausen, Rocca di Papa, voert nog steeds een steenig pad, aanvankelijk onbegaanbaar met plotselinge kijkjes op de diepgeiegen spiegelmeren van Gandolfo en Nemi naar den top van den Monte Cavo, naar de aloude offerplaats van Juppiter Latiaris, den bondsgod der prisci Latini. Een rechthoekig grasperk, in het midden een steenen altaar opgebouwd om een boom, eerwaardig en zwaar. Doch over de randen van het perk, dat door steenblokken is afgezet, schouwend, wordt men zich eerst de beteekenis van dezen Albaanschen god bewust. Dit bondsheiligdom domineerend de vijftig stammen in het oude Latium, aan Plinius nog bij name bekend, documenteerde welsprekend Rome's suprematie over het sacraal vereenigde heuvel-land, dat heel diep golvende aan den voet met zijne dorpjes, bosschages en meertjes een terreinkaart gelijk door den overwinnaar met breede hand ontplooid. Hier vloeyde, als op het Capitool, het bloed van den witten offerstier; doch met welk een trots moet de romeinsche priester beziel zijn geweest, die bij dit altaar het offervleesch reikte aan de gracieuselijk betitelde bondgenooten: „Populi carnem in Monte Albano accipere soliti.” Elders moge men de romeinsche verhoudingen ietwat beneden de maat zijner verwachtingen vinden, men moge de Via Appia te smal achten voor de romeinsche legerscharen, hier, op dit stukje antieken bodem, waarheen nog vrij ongeschonden de oorspronkelijke via triumphalis leidt, hier begrijpt men het „civis romanus sum.”

Echter is de beteekenis van het Kapitolijsche heiligdom als religieus middelpunt in den loop der eeuwen steeds gegroeid. Hierheen trekt de overwinnende veldheer, in kleedij, in voertuig, in insignes, een menschlijke afbeelding van den god zelf: den eigenlijken overwinnaar. Niet slechts dat de man 's goden kleederen draagt, die op dezen dag uit den tempel zijn gehaald, zelfs zijn gelaat met menie bestreken is eene copie van het

oude leemen beeld in het heiligdom. Eenmaal ten minste in zijn leven offerde ieder Romein op het Capitool: op den dag, dat hij de mannentoga omlegde en daardoor opgenomen werd onder de burgerij. Ad Capitolium ire werd eene uitdrukking voor: togam virilem sumere. Tot in den laten keizertijd neemt de Capitolijnsche Juppiter de eerste plaats in onder de goden, wier bijstand en hulp men inroept tot heil van keizer en staat; evenwel blijft er een republikeinsch waas om deze godheid hangen en vond hij in de dagen der keizers een grooten concurrent in den van buiten gekomen Apollo.

Wijzen wij nog op eene bijzondere zijde van den Juppiter die op den Mons Adventinus zetelde. Als hemelgod regelde hij natuurlijk de weersgesteldheid. Bij aanhoudende droogte richtte men de gebeden tot hem en trokken de matrones blootsvoets, de magistraten zonder ambtsieraden door de stad. Er is ook sprake van een steen, die anders buiten de porta Capena, aan het begin der Via Appia, gelegen, dan binnen de stad werd gesleurd. FRAZER in zijn onmisbaar boek, the Golden Bough, vertelt ons van een dorp op Samoa, waar een steen zorgvuldig werd behuisd als vertegenwoordiger van den regenmakenden god; in een tijd van droogte voerden priesters den steen in processie mede en doopten hem in een stroom. Ook de Romeinsche lapis manalis, die bij het beschreven ritueel (aquælicium) dienst deed, zal wel de vertegenwoordiger van Juppiter zijn geweest.

Janus opent de rij der goden in de gebedsformules bij het brengen van offeranden; zijn priester staat in de officieele rangorde vooraan. Een eigen tempel bezat hij oudtijds niet; doch heilig zijn hem alle doorgangen (iani-ianuae) en in het bijzonder de z.g. ianus geminus of dubbelpoort aan den noordoosthoek van het Forum. Het sluiten van den doorgang gold als symbool van den vrede. De oudste voorstelling

van Janus is de gebaarde kop met dubbel aangezicht op de oud-Romeinsche as. Als god van den ingang, wordt hij lichtelijk god van den aanvang der dingen: dit is de kern van zijn wezen.

Vesta sluit de rij der goden in de gebedsformules bij het brengen van offeranden. Zij is de eenige godin onder de aloude oppergoden en treedt dan op naast Janus. Men beschouwt haar gewoonlijk als de godin, de goddelijke verpersoonlijking, van het haardvuur; het middelpunt derhalve van den huiselijken dienst. Door vergelijking van staat en huisgezin wordt ook de beteekenis duidelijk van de Vesta des Romeinschen Volks, op wier altaar de Vestaalsche maagden het maal der goden bereiden; het vuur brandende houden, dat op den ouden nieuwjaarsdag (1 Maart) vernieuwd wordt.

Een zeer oud ceremonieel omgaf Vesta en haar te Rome in aanleg nog kenbaren ronden tempel. Niet onwaarschijnlijk waren de Vestalinnen oorspronkelijk de dochters van het stamhoofd, indien toch beteekenis gehecht mag worden aan het verhaal, dat heden nog in Calabrië het vuur in een boerenwoning slechts na den dood van den boer mag uitgaan; dat het zelfs in den zomer minstens met één tak brandende gehouden moet worden door de dochters des huizes, wien het zeer wordt aangerekend zoo zij het vuur laten uitgaan.

Tot de oudste godheden behooren ook Mars en Quirinus, van welke de laatste beschouwd wordt als de vreedzame krijgsgod van den berg Quirinalis, volgens sommigen van Sabijnschen oorsprong. Zijn wezen is vrij onbekend; in laat-republikeinsche dagen werden Quirinus en Romulus vereenzelvigd, gelijk in de vroegste dagen Quirinus en Mars wellicht één zijn geweest.

Mars is te Rome de god van den campus Martius, waar zijn altaar staat en de vijfjarige lustra der gemeente worden gevierd. Zwijn, bok en stier gaan dan driemaal om de militair ingedeelde burgerij heen; den god wordt dank gebracht voor den zegen der verlopen vijf jaren

en gevraagd om nieuwe zegening in het aanstaande quinquennium. Eene soortgelijke reiniging, *lustratio*, volvoerde elke boer op zijn land (*Ambarvalia*; *lustratio pagi*). Vandaar dat velen in dezen oud-italischen god oorspronkelijk een vruchtbaarheidsgod zien, een voorjaarsgod met wien het aloude jaar aanving (Maart), wiens strijd tegen duistere winterdaemonen hem gemaakt heeft tot krijgsgod. Half Maart placht men te Rome het oude jaar, den ouden Mars (*Mamurius Veturius*) er uit te ranselen, gelijk dit verdrijven van den winter ook elders niet ongebruikelijk was (*Germanie*). Anderen, *WISSOWA* voorop, beweren dat Mars voor de Romeinen nooit anders geweest is dan krijgsgod; dat men de bescherming van hem iuriep tegen krijgsnood en verwoesting. Zij voeren daarvoor aan de in de *Regia* bewaarde speer, Mars' symbool, alsmede de heilige schilden (*ancilia*), die door zijne priesters (*Salii*) werden rondgedragen in het voorjaar — als de krijgstijd aanvangt — en in het najaar bij het eindigen der campagnemaanden. Het ros, de specht, de wolf zijn hem gewijd. Zijn altaren liggen buiten de zône van het burgerlijk gezag, buiten het pomerium. Heeft *WISSOWA* gelijk, dan zal ongetwijfeld de met *Aphrodite* gepaarde grieksche *Ares*, die sinds 217 v. Chr. aan Mars werd gelijkgesteld, op de opvatting van diens wezen invloed hebben geoefend. In gebeden der pontifices wordt Mars verbonden aan eene vrouwelijke figuur *Nerio*, door *Ovidius* *fortis dea* genoemd. Haar sabellische naam is zooveel als *Virtus*. Was zij oorspronkelijk niet een bijnaam van Mars vraagt de lezer van *Aulus Gellius* 13. 23.

Aan den dienst dezer aloude godheden waren sinds grauwe dagen priestercolleges en priestersodaliteiten verbonden. Van deze laatste broederschappen noemden wij reeds: de heilige dienaren van het internationale rechtsverkeer, de fetialen, die een rol speelden bij oorlogsverklaring en het sluiten van verdragen; de Mars-priesters of *Salii*, die een wapendans uitvoerden en springprocessies hielden,

waarbij de klank der wapenen oorspronkelijk booze daemonen moest afweren. Hooren wij toch ook van elders, hoe kwade geesten door gewapenden ommeegang werden geweerd en het opgaand licht door dansende schild- en speerdragers werd begroet. Aan deze corporaties voege men toe de voorname fratres aruales, die aan den 5^{en} mijlsteen aan de Via Campana ter eere der akkergodheid een lied zongen, zóó oud dat ook aan de Romeinen de zin er van ontging en de woorden nauwkeurig waren genoteerd. Interessante protocollen over hunne zittingen en handelingen zijn teruggevonden. Ook behoort hiertoe het genootschap der Luperci. Het Lupercaliënfeest is deels een herdersfeest, deels een reinigingsfeest met betrekking tot voortplanting van de gemeente en van het vee. Typisch was de rondgang der tot op een om de heupen geslagen geitenvel geheel ontkleede Luperci, die met riemen van boksvel de vrouwen sloegen om haar vruchtbaarheid te geven. Het zijn de gezellen van Faunus in wiens grot aan den Palatijn eens het Romeinsche tweelingpaar door de wolvin zou zijn gezoogd.

Tot de priestercolleges behooren dat der pontifices en dat der augures. Volgens LIVIUS koos koning NUMA uit de patriciërs den pontifex maximus en gaf hem schriftelijk de godsdienstige voorschriften betreffende de tempels waarin, de dagen waarop, de offerdieren waarmede geofferd zou worden. Deze priester zou beslissen in strijdvragen de religie betreffende; hij zou op den dienst der hemelsche goden en op de plichtmatige vereering der afgestorvenen toezien; tevens zou hij letten op de prodigia als kenteekenen van goddelijken toorn en de verzoeningsmiddelen aangeven. Naast hem stonden drie, later meerdere pontifices, bewaarders van de heilige boeken, van de formules die voor goede rechtspraak onontbeerlijk waren, kenners van den kalender. Tevens waren er voor den specialen dienst van Juppiter, Mars en Quirinus flamines aangewezen. Boven spraken wij

reeds van de pijnlijke nauwkeurigheid waarmede het dagelijksch leven van de flamen Dialis d. i. van Juppers priester was geregeld. Voor het heilige haardvuur van den staat werden zes Vestaalsche jonkvrouwen gekozen en nam een „offerkoning”, rex sacrorum, na afschaffing van het koningschap de sacrale functie des konings waar. Eigenlijk vindt heel het instituut van het pontificaal college zijn oorsprong in het geleidelijk losmaken van het priesterschap uit de bevoegdheden en rechten van het koningsambt. Dit college bewaart den patrius ritus; in hun archief liggen de documentaire regelingen waarop het rechtsverkeer met de godheid is gebaseerd; in hunne handen houden zij de draden, die door den doolhof leiden van iurisdictie en kalenderwezen.

Om den wil der goden uit hemelteekenen, vogelvlucht en vogelkretten te duiden, opdat door vervulling van de wenschen der godheid de vrede met deze zou worden bewaard, was het augurscollege ingesteld, bevoegd vergaderingen op te heffen, zoo spoedig hun de waargenomen auspiciën onheil kondigden. Den veldheer, die met het imperium bekleed uitrukte, gaf men het recht de godheid door augurs te ondervragen: bliksemstralen en al dan niet gulzig vretende vogels waren factoren waarmede de strategie te rekenen had. Is het wonder, dat het practische leven over de superstitie van verleden eeuwen tot de orde van den dag overging; dat de augurs niet dan glimlachend elkander gingen aanzien; dat in CICERO's dagen de vogelwichelaars zelf de geheimen hunner kunst waren vergeten?

Zoo blikst ons uit de tot dusver beschreven religie, die van Numa genaamd, vóór alles tegen de bekrompen, benepen, opvatting eener boerenorthodoxie voor welke de wereld niet verder reikt dan de schutting om den akker en voor wien wel en wee afhangt van de vraag, of de pot, waaruit geofferd zal worden, met de hand of op het pottebakkerswiel is gevormd. Dit moest veranderen wilde Rome een imperiale staat worden;

veranderen in dien geest, dat het toch nimmer opgegevene bleef voortleven in intiemeren kring, achter de schermen, in slop en steeg, terwijl ondanks het verzet der starre conservatieven, eerst de Etrusken, toen de omwonende latijnsche stammen, eindelijk Griekenland de omheining verbraken en hunne religieuse ideeën plantten in den ouden hof. En weder was het feit, dat de Romein van huis uit religiosus is, de oorzaak, dat hij met dezelfde punctueele, vreesachtige, nauwgezetheid de nieuwe godheden naast de oudere ging huldigen; niet echter zonder de berekendheid van den boer, die door loven en bieden aan zijne naburen ontzult, wat hij gelooft, dat hunne kracht is en hun behoud. Het overgenomen blijft echter het vreemde cachet behouden, wordt niet herschapen, zal steeds weder on-romeinsch aandoen. Lees Ovidius' kalenderfeesten en met onfeilbare zekerheid noteert ge telkens aan den rand: *graeco ritu!* Hoe anders het helleensche volk, dat wel onbezorgder leeft, in naijver zijn krachten verbruikt, geen koloniën weet te exploiteeren, geen duurzaam imperium weet te oefenen, doch aan een ontleend motief een griekschen stempel geeft, het maakt tot een eigen bezit, eene eigene schepping, leven en geest inblaast aan de logge stof, met lenige hand het kunstelooze tot een kunstvoorwerp hervormt. Het zijn in de groote en in de kleine wereld niet déze menschen, wien blijvende welstand en macht ten deel valt, hun bestaan blijft bohémien, doch hoeveel meer laten zij niet om en achter zich, dat tot den echten rijkdom des levens bijdraagt?

Aan drie koningen uit Etrurië, doch wier stamboom in Hellas heette te wortelen, is de faam der drievoudige verdieping en verbreding van het romeinsche geloofsleven verbonden. Na *SERVIUS TULLIUS*, na den *TARQUINIUS* die dezen voorafging, die op dezen volgde, had Rome geen koningen meer noodig. De boer was burger geworden en nam het werk zelf ter hand: het

imperialistisch werk. Nu nog strekte zich ten Noorden van Rome uit het Etruskisch volk, doch welks cultuur reeds aan het tanen was; ten Zuiden eene reeks van Grieksche koloniën in gestadig verkeer met hare metropolen, sluwe kooplui, die met hunne waren hunne ideeën binnensmokkelden. Tusschen Rome en dit Groot-Griekenland lagen de aan Rome verwante stammen van Latium, door welke heen de Grieksche invloed, lichtelijk latijnsch getint, zijne infiltratiewerking uitstreckte tot in de stad zelf. Rome zelf kwam aan het proces te gemoet; niet slechts doordien het voor Etrurische kunstenaars en technici evenzeer de poorten opende als voor den helleenschen koopman, doch ook doordien het aanving met de latijnsche zuidelijke naburen in politieke concurrentie te treden en hen binnen zijn invloedssfeer, steeds krachtiger en krachtiger, te trekken. M. a. w. tot den griekschen antipede verminderde het gaandeweg den afstand, straks bereid de rijk ontwikkelde koopsteden in zich op te nemen en te ondervinden, dat de overwonnen staat den ruwen overwinnaar geestelijk zou onderwerpen.

Heel dit politieke, mercantiele, artistieke procédé spiegelt zich in de religie af. Een aardig historisch moment!

Voorbeelden van overname van grieksche diviniteiten door bemiddeling van de latijnsche naburen zijn Hercules en de Dioscuren. Groot was de verbreiding van den Herculesdienst onder de Osci in Campanië; bijzondere vereering genoot hij in Tibur (Tivoli), waar hij geheel gelatiniseerd schijnt te zijn, zóó zeer, dat Rome hem van daar als latijnsche godheid overnam en eene plaats bood binnen de stad op het Forum Boarium. De regel was toch, dat vreemde godheden, ten minste voor de officieele staatsvereering (niet voor individueelen dienst), hunne plaats kregen buiten het pomerium, d.i. buiten de demarcatielijn, welke de stad der menschen

scheidde van het dæmonengebied. Eerst schijnt Hercules door twee patricische geslachten geïmporteerd te zijn, terwijl later de staat de contrôle overnam, toen waarschijnlijk ook reeds de zuiver grieksche vereering van den god ingang in Rome gevonden had. Tweemalen toch is de Herculesdienst binnen de stad gekomen. De hoofdvereering bleef echter verbonden aan het groote altaar op het Forum Boarium, waar men in Hercules zag een god van handel en reizen en — opmerkelijk genoeg — zijne uitheemsche origine niet vermoedde, zoodat naast hem „de grieksche” Hercules plaats kon krijgen.

De Dioscuren of Castores — want Pollux is blijkbaar op romeinschen bodem nooit Castors gelijkwaardige geweest — vormen een voorbeeld der manlijke godenparen, welke de grieksche steden in hare mythologie vertoonen en met den vagen naam van vorsten (anakten) aanduiden. Soms dragen deze anakten nog bijzondere namen, soms ook niet. Zij treden helpend op vooral bij gevaren ter zee, bij ziekte, doch ook in den slag, waarheen de Spartanen hunne ikonen in den vorm van twee verbonden balken medevoerden. Toen het denkbeeld om cavalerie in de plaats te stellen van strijd-wagens meer en meer ingang vond, werd Castor in Zuid-Italië als de patroon der cavaleristen beschouwd. Van uit Tarente kunnen wij de ruitergoden langs de steden Capua, Ardea, Ostia naar Tusculum vergezellen. Daar, te Tusculum, werden zij verlatiniseerd en kwamen in dien vorm binnen Rome, waar ruitersparade op 15 Juli voor hen plaats had. Eene historische gebeurtenis werd later aan hunne blijde incomste verbonden: de slag aan het meer Regillus, waar een Tusculaansch bondgenoot van den laatsten, verdreven, koning tegen Rome streed. De Romeinen wonnen en het overwinningsbericht zou zijn gebracht door twee mysterieuse ruiters, die hunne paarden stonden te drenken aan de Juturna-bron op het Forum. Romeinsche familiën, die van

Tusculum stamden als de Cordii en de Fonteji voerden op hunne munt de hoofden der Dioscuren.

Hebben wij hier twee voorbeelden genoemd van de invoering van „di novensides” (tegenovergesteld van de vroeger besproken indigetes) van zuid-italische herkomst, uit Etrurië — dat aan Rome ook nieuwe methodes aan de hand deed om achter den wil der goden te komen, door het beschouwen van diereningewanden (bronzen lever uit Piacenza, theorieën der haruspices; van Babylonische origine?) en door de leer der bliksemstralen — kreeg Rome de godin, die den leek juist in het bijzonder romeinsch zou lijken: Minerva. Zuid-etrurische handwerkslieden plantten den dienst dezer handwerks- en kunstnijverheidsgodin naar Rome over; de officieele invoering van den cultus werd verbonden aan een historisch feit: de inname der stad Falerii (241); dáár toch had zij haren hoofddienst, in die latijnsche stad op den rechter Tiberoeever, welke door het Etrurisch dominium geheel tot zijn eigendom was gemaakt. Hoe geheel anders doet deze Minerva met haar bescheiden ambtskring ons aan dan de veelzijdige godin Athene, aan wie reeds de met Grieksche mythen bekende Etruriërs begonnen haar gelijk te stellen. De Romeinsche Staat heeft ten slotte deze godheid van het handwerk officieel erkend, doch gaf haar een tempel buiten het pomerium op den Aventijn; het vereenigingslokaal, zouden wij zeggen, van den handwerksstand. Alleen dienen wij dit woord in ruimeren zin te nemen, daar ook de gilden der schrijvers, der tooneelspelers, der geneesheeren, der onderwijzers er aan verbonden waren. Op den 19^{en} Maart, tevens een aan Mars gewijde dag waarop de Saliï in actie traden (Quinquatrus), werd haar feest gevierd, hadden de kinderen vacantie voor eenige dagen, werden ook aan de onderwijzers extradouceurs gegeven (het z. g. Minerval). De vereeniging van Mars met Minerva vindt wellicht hare verklaring in het feit, dat de eigenlijke geliefde van Mars, Nerio,

door Minerva is vervangen. Ook de letterkundigen hebben, naast bakkers en slaggers, recht gekregen in Minerva's tempel hun gilde te doen verschijnen, doch niet voordat een hymne voor Juno, geschreven door den beroemden dichter LIVIUS ANDRONICUS, dreigende goddelijke wonderteekenen had afgewend.

Het karakter van stedebeschermende godheid, zoo zeer eigen aan Athena (Polias) heeft Minerva eerst gekregen, doordien zij in de trits Juppiter Juno Minerva werd opgenomen en aldus op het Capitool, het sacrale middelpunt des rijks, deelde in de duizendjarige vereering. Wat echter eene nabootsing geweest is van de reeds in Etrurië bekende grieksche trias: Zeus, Hera, Athena.

Zonder breedvoerig in te gaan op den waarschijnlijk wel uit Latium geïmporteerden Fortuna-dienst — de godin was van huis uit als Fors Fortuna minder de godheid der wisselvalligheid als wel eene landelijke het landbouwbedrijf behoedende diviniteit — wenden wij ons tot Diana, wier naam ook al op de lijst der indigetes ontbreekt. Talrijke heilige „Haine” had zij in Latium, het beroemdste in het Albaansch gebergte, oostelijk van Aricia, aan den oever van het Nemimeer, den Dianaspiegel; vandaar haar naam Diana Nemorensis. Eigenlijk was zij beschermheilige der vrouwen te Aricia, gelijk de vrouwenprocessies met fakkels om het meer gehouden ten einde vruchtbaarheid af te smeeken en de gevonden wijgeschenken bewijzen. Wijn echter Aricia de leiding kreeg der latijnsche steden, na den val van Alba Longa, werd Diana de godin van den bond, met een bondsaltaar, een heilig boschje, een' priester, den rex Nemo-rensis. Is er somberder functie denkbaar dan die van dezen functionaris? Door moord op zijn voorganger trad hij in zijn ambt, om het, vermoord door zijn opvolger, weer te verliezen: een slag toegebracht met een in Diana's woud gebroken tak moest den priesterlijken, „koninklijken”, schedel te eeniger tijd verbrijzelen.

Wie, behoudens weggelooopen slaven, ambieerden deze waardigheid? Denke hij zich deze scène in, die slechts beelden van de vergriekschte Diana-Artemis, liefst als bevallige jachtnymf, voor oogen heeft!

Rome, dat den voorrang begeerde in den latijnschen bond, vond daarheen den weg door de religie. Gebouwd werd er een tempel voor Juppiter Latiaris op den Mons Albanus, gebouwd een tempel voor Diana op den Aventijn. Dus buiten het pomerium. De bond hielp medebouwen en de wijdingsdag was dezelfde als die van den tempel te Nemi. Het politieke doel was, gelijk LIVIUS betoogt, hiermede bereikt: het sacrale bondscentrum werd de romeinsche filiale. Het Aventijnsche tempelbeeld was genomen naar dat van de Artemis van Marseille, dit weder naar de Ephesische Artemis, het typisch aziatische, met tal van borsten voorgestelde beeld der vruchtbaarheidsgodin, bekend uit de albasten statuette te Napels. Om het amalgame van voorstellingen door dezen historischen ontwikkelingsgang gewekt nog te vermeerderen, stelde men weldra, naar griekschen trant, de opgenomen godin voor als Diana virgo in korten 'chitoon, jachtlaarzen, pijlkoker en fakkel.

Wederom gaan wij aan eene geïmporteerde figuur, die der raadselachtige Feronia voorbij, om stil te staan bij eene, wier afwezigheid in den Romeinschen feestkalender ook den Romeinen opviel. Haar naam, Venus, duidt aan „bekoring en bloei der natuur”, dan de daarin huizende godin, beschermvrouw van tuin- en ooftbouw (practisch!) eindelijk, de grieksche Aphrodite, godin van liefde en schoonheid. Haar dienst stamt wederom uit Latium en wel van de stad Ardea. Nadere bekendheid, die in den eersten punischen krijg de Romeinsche soldaten verwierven met het om zijne religieuse prostitutie bekende Aphrodite-heiligdom op den Siciliaanschen berg Eryx, leidde tot invoering van den griekschen dienst, door stichting van een tempel op het Capitool (215); thans kon de vereenzelviging van Venus

met Aphrodite geleidelijk plaats vinden. Met de Erycische Venus kwam naar Rome de sage van AENEAS en de legende van Rome's origine in Troje. Zoo verschijnt deze Venus op de munt van die familiën, welke hunne trojaansche afkomst wilden bewijzen, o.a. van de Julii.

Doch hoe belangrijk ook deze novensides mogen zijn, in beteekenis overstraalt hen allen god Apollo. Totdusverre ontmoetten wij in de beschreven periode van het romeinsche religieuse leven een tamelijk koud, nauwgezet formalisme, vrij van ecstase en vrij van excessen. Het ecstatisch element is uit Hellas in Rome gekomen, niet eerst in de dagen van den strijd met CARTHAGO, doch reeds in de 6e eeuw: de sage toch verbindt aan den naam van Rome's laatsten koning, TARQUINIUS SUPERBUS, zijne ontmoeting met eene oude vrouw uit de nabij Napels gelegen grieksche colonie CUMÆ. Zij zou hem eerst 9, daarna 6, ten slotte 3 boeken, telkens voor eenzelfde, hooge, som geboden hebben. Eindelijk zou de koning op priesterraad hebben bewilligd in den koop en zoo in het bezit zijn gekomen van de Sibyllijnsche boeken: de orakelboeken, die Rome's lot behelsden.

De Sibyllijnsche boeken uit Cumæ wijzen den weg, dien ook Apollo naar Rome nam; want Sibyllinische orakelen en Apollocultus zijn eng verbonden. Apollo inspireert de Sibylle bij hare voorspelling.

Daar een enkele maal eene uitspraak uit de boeken is gepubliceerd, weten wij, dat de orakels in het grieksch, vrij dubieus naar beteekenis, waren neergeschreven: zij ordonneerden godenmaaltijden, bid- en dankprocessies, gelastten invoering van uitheemsche eerediensten. Eerst twee, later tien, vijftien, mannen vormden het raadplegend college, dat in actie kwam door een Senaatsbesluit.

Te Cumæ in het vulkanische Campanië bewoonde de Sibylle haar grot. Toekomstpoëzie gaf zij die met

gegevens uit het verleden opereerde; schrikaanjagende profetie, die zich wendt tot het volk, gelijk de Sibylle zelf uit het volk is opgestaan. De eene priesteresse volgt de andere op; te zamen vormen zij ééne voorspellende stem. Honderde jaren is de Sibylle oud! zevenhonderd jaar was zij, toen zij AENEAS naar en door de onderwereld geleidde; na dien zal zij nog zeshonderd jaar leven. Eenmaal heeft zij strijd gevoerd met Apollo; aan de Sibyllenrots te Delphi is zij overwonnen. Gedongen naar haar liefde heeft de god en, afgewezen, heeft hij de aan haar verleende profetische gave gedoemd af te stuiten op het ongeloof van het menschdom. Er ligt eene wondere mysterie om die oorspronkelijk klein-aziatische figuur, wier dichtwerk omstreeks de dagen van Christus' geboorte Rome met interesse heeft vervuld; die in de tweede eeuw na Chr. eene christelijke opvolgster kreeg voor wie Rome het rijk der zonde was, waartegen haar haat zich keerde. *Indignatio versus fecit!* Doch naast deze leeft dan de heidensche Sibylle (die van Erythrae) voort: keizer JULIANUS laat nog eens hare boeken ondervragen vóór hij tegen het Oosten te velde trekt. Dan komt STILICHO en verbrandt de hoogheilige geschriften, wat de versmelting van heidensche en christelijke Sibyllenpoëzie bevordert. In Byzantium, tot aan de dagen der Turksche verovering, leeft de middel-eeuwsche Sibylle voort en kweekt in het westen, in Italië, in het oude Tibur (Tivoli), de tiburtijnsche orakel-poëzie. Van daar dringt zij noordwaarts naar de germaansche landen en getuigt van den toekomstigen dag van 's werlds ondergang: *dies irae, dies illa, solvet saeculum in favilla!* Het den Faustlezer bekende lied van THOMAS VAN CELANO.

Toen in 496 Rome's oogst was mislukt en invoer uit Latium door een latijnschen krijg niet mogelijk was, verordenden de Sibyllijnsche boeken de aanbidding van Demeter Dionysos en Kore. Dit is de eerste, historisch bekende, ondervraging der boeken en geeft

onfeilbaar aan, wanneer wij Sibyllen- en Apollodienst het eerst aantreffen op Rome's terrein. Deze Romeinsche Apollo was eigenlijk naar afkomst de burchtgod van Cumae en zal ook daar, gelijk te Rome, wel een ziekten-afwerende god geweest zijn, een afwender van pest. Het is dus wel merkwaardig, dat wij in Apollo bij zijn eerste optreden zoowel in Hellas als in Rome den god zien, die pest brengt en pest weert: want wie de kwaal brengt kan haar ook wegnemen. Het zuiveren van ziekten maakte den god ook tot reiniger op ethisch gebied. Doch dit is reeds grieksch, is de Apollo-ontwikkeling van Delphi; Aziatisch is de pestgod; uit Azië kwam Apollo naar Griekenland en naar Rome, want de naam reeds van Cumæ wijst naar de Levant. Natuurlijk lag het eerste Apollo-heiligdom buiten het pomerium; het was gewijd bij gelegenheid eener pest (433) en bleef tot op Keizer AUGUSTUS' dagen het eenige Apollo-heiligdom te Rome. De naar grieksch voorbeeld en wederom op gezag der sibyllijnsche boeken na den tweeden Punischen oorlog ingevoerde Apollinische spelen werden in 208 naar aanleiding eener pest tot jaarlijksche spelen verheven: de schouwburgopvoeringen speciaal er aan verbonden brachten de tooneelspelers onder de bescherming van dezen god. Naast hem werden naar grieksche wijze vereerd zijne moeder LATONA en zijne zuster DIANA. De naam van den god zelf bleef steeds puur grieksch. Keizerlijke gunst — uit keizerlijke politiek gesproken — verschaftte hem in 28 v. Chr. een prachttempel op den Palatinus; het was de hofkerk naast het paleis! waarheen nu ook de sibyllijnsche boeken werden overgevoerd. In hoofdzaak bleef hij voor Rome de genezende god: Apollo medicus. Niet onjuist kon dan ook CICERO aan zijne vrouw schrijven dat zijn herstel hem toescheen godenwerk te zijn, dat zij dus naar gewoonte wel een dankoffer brengen zou aan Apollo of Aesculapius.

De Demeter-Kore-Dionysosdienst, waarvan wij boven

spraken, onderscheidt zich hierin van den vorigen, dat door aanpassing aan de romeinsche indigetes de trits een romeinsch cachet kreeg. Men vond gelijkenis tusschen de godin van het graan Demeter, en Ceres eene godheid van plantenwasdom met italischen naam; tusschen Kore met Dionysos en de reeds in den ouden feestkalender voortbrengende natuurgodheden Libera en Liber. Op hun feest, de Liberalia, werden door oude vrouwen langs den weg offerkoeken (libæ) verkocht, terwijl steeds een stukje ervan tot heil van den koper op een draagbaar komfoor werd verbrand. Symbolen van vruchtbaarheid werden onder liederen en scherts rondgereden en door matrones bekranst. Dat deze Liber wijngod werd kwam eerst door zijne gelijkstelling met den ook als wijngod vereerden Dionysos, terwijl Ceres door eene soortgelijke assimilatie aan Demeter godin van het graan is geworden. Haar heiligdom werd politieke vereenigingsplaats voor de plebs. Wat Kore betreft, toen derdehalve eeuw later de echte Persephone te Rome werd ingevoerd, heeft deze ongeveer een eeuw lang naast Libera kunnen bestaan zonder dat de volledige gelijkstelling Persephone = Kore = Libera plaats vond. Dit geeft een blik in het wezen van het religieus romeinsche leven.

De Romein, boer van huis uit, tot practische dingen geneigd en daarom ook in zijn door ceremoniën en formules eng omschreven religieuse leven de practische resultaten van eene welonderhouden vriendschapsbetrekking met dæmonische machten niet vergetend, neemt uit eigenbelang, uit vrees, in zijn zoo uitgebreide schaar van indigetes nieuwe, uitheemsche, wezens op. Echter hebben vele dezer wezens reeds een ontwikkelingsperiode doorgemaakt, die boven de beschavingssfeer ligt, waarin zij nu komen te verkeerem. Door mythen omweven, door zang en plastische kunst, door filosofische bespiegeling, ontwikkeld tot iets dat het oog kan streelen, den geest prikkelen, is de oerkern zóó diep

verborgen, dat zelfs de tijdgenoot bezwaarlijk ontdekt, hoe ook hier zeer reële, zeer practische, zeer materieele scheppingen onder een verblindend omhulsel schuilgaan. De Romein, de boer, krijgt voor oogen, niet wat hem bij den griekschen boer, aan huis, op het veld, onmiddellijk als zinverwant aan het zijne zou treffen, doch wat ridderpoëzie in reeds hoogstaanden vorm aan de artisticeit van eene zich steeds meer ontplooiende grieksche cultuur heeft overgeleverd. Daarvoor ontgaat hem het inzicht. Hij beschouwt dit nieuwe als verbazingwekkend, vreesaanjagend, overmachtig, doch wendt er tevens heen den achterdochtigen blik, die achter zooveel bekoorlijks evenveel of nog meer bedervends vermoedt. Er moeten leerjaren komen, die hem voor het begrijpen rijp maken. Doch diezelfde leertijd zal hem de oogen openen voor het te eenvoudige, te simpele van den nog bespeurbaren, romeinschen boerendienst, van welke zoo weinig uitgaat om zijn door helleensche filosofhemen en door eigen spitsvondige juristerij gescherpten geest te bevredigen; tegelijk zal echter de op de scholen geopenbaarde onderlinge strijd der grieksche filosofhen hem twijfelachtig hebben gemaakt tegenover wat de uitheemsche geleerdheid, de studie in het buitenland, aanbrengt en het resultaat zal eindelijk zijn: een fijn en puntig scepticisme, zonder waarachtige geloofskern, aanvaardend — plichtmatig aanvaardend — een banaal, sacraal ceremonieel, heel een reeks van offeranden, litanieën, supplicaties, wier handhaving voor het behoud van den staat, voor de rust van eene zekere laag der bevolking, hem noodwendig lijkt. Thans zijn wij in onze beschrijving nog in het tijdperk, dat de grieksche elementen in de res sacra worden opgenomen; straks zal het onbegrepene, het onverduwde, het zinnenstreelende, Rome's zuidelijk temperament tijdelijk ontvlammen — daarna, met de moreele censuur, komt langzamerhand de twijfel, the decline of faith. Eerst hebben wij nog te spreken over

de invoering van eenige novensides uit græciseerende landen.

De kroniek van 495 spreekt van de dedicatie van een Mercuriustempel tegelijk met den bouw van een graanbeurs en de stichting van een koopmansgilde. Wederom zal ondervraging der Sibyllijnsche boeken zijn voorafgegaan. Het Mercuriusfeest op 15 Mei was een feestdag voor de kooplieden (Mercuriales); zijn tempel lag buiten het pomerium. Graanhandel had den god, den griekschen handelsgod Hermes Empolaios, over Cumae naar Rome gebracht.

Hebben wij hier de vertaling van een griekschen cultustitel in een romeinschen (Empolaios = Mercurius, mercari, merces), de grieksche Poseidon, die te Tarente en te Paestum (Poseidonia) bij Napels werd vereerd als zeegod, vond in den ouden watergod der Romeinen, Neptunus, die reeds op de kalenders eene plaats had, een wezen waarmede hij kon worden gelijkgesteld. Men vergete echter niet, dat die Neptunus in den zomer aangeroepen om het verdrogen van bronnen te verhoeden, een veel bescheidener plaats van origine innam. Eigenaardige bekoring heeft het voorzeker, dat Neptunus ondanks zijne verhelleniseering bij de landelijke bevolking zijn karakter behield, in N. Italië en in Afrika als bronnengod voorkomt, zijne beelden op bruggen krijgt en nog in de zesde eeuw na Chr. in dien geest genoemd wordt.

Wij schrijven hier het jaar 399. Nu trad eene pauze in de godeninvase in. De nieuw aangekomenen, door de Sybille geïntroduceerd, hadden tijd tot inburgeren noodig. Bovendien richtte de onderwerping van Italië zelf den romeinschen blik nog niet tot over de Adriatische zee. Nadat evenwel Groot Griekenland, d. i. algemeen gesproken, Zuid-Italië aan Rome gegeven had wat het geven kon, moest het Grieksche moederland zelt aan den honger naar goden gaan voldoen. Het was in 293, dat nogmaals pest de stad Rome en

omgeving teisterde: hulp, zoo zeiden de Sibyllijnsche boeken was slechts te wachten van den artseneijgod Aesculapius te Epidaurus. Zoo werd een gezantschap daarheen gezonden om de heilige slang van den god te halen. De slang zou vrijwillig gevolgd zijn en te Rome het Tibereiland tot woonplaats hebben gekozen. Thans staat er nog het hospitaal van S. Bartolommeo. Ook een Aesculapius-priester zal wel zijn medegekomen om aanwijzing voor de behandeling der zieken te geven, die dezelfde was als in het grieksche Kurort. Aan hem werd later (180) verbonden de oud-italische godheid van het welzijn van den staat Salus, zoodat ook hier wederom een godentrits was gevormd: Apollo, Aesculapius, Salus.

De eeuw door Aesculapius' komst ingeleid zou er echter allerminst een zijn van staatswelzijn. Na krijg tegen een machtigen Griekschen tegenstander met wien om Zuid-Italië te kampen viel, Pyrrhus uit Epirus, stond de oorlog met Carthago voor de deur! Eene zware nederlaag ter zee had Rome te dragen bij Drepana aan Sicilië's N.W. punt (249), te erger wjl goddeloosheid er de oorzaak van was. Immers, toen de heilige hoenders van wier wijze van eten men eene goddelijke aanwijzing verwachtte, in het geheel niet wilden eten had Consul Clodius gezegd: „dan moeten zij maar drinken!” en hij wierp de kooi in zee. Ook trof de bliksem Rome's muur, zoodat de toch reeds angstige gemoederen zich wendden tot de Sibyllijnsche boeken. Het gevolg was, dat op het Marsveld aan Dis een zwarte stier, aan Proserpina eene koe werd geofferd en Rome twee godheden meer telde, die op Griekschen bodem de namen droegen van Pluto en Persephone: de onderwereldsgod met zijne gemalin.

Tevens hadden er spelen plaats op een deel van het Marsveld Tarentum geheeten, spelen die om de eeuw herhaald zouden worden. Dit eeuw-begrip is romeinsch; reeds sinds lang placht men op den 13en

September, het middelpunt der z.g. Ludi Romani (Rome's oudste spelen) en tevens stichtingsdag van den Capitolijnschen Juppitertempel (509) een nieuwe eeuw aan te duiden door een spijker geslagen in de wand der tempelcella. Bijzonder nauwkeurig zijn die eeuwfeesten niet gevierd: na 249 vinden wij als data 146, daarna eerst 17 v. Chr., in welk jaar, naar keizer Augustus' wensch, aan het nachtelijk offer in drie volgende nachten vroeger voor de Goden der onderwereld, Dis en Proserpina gebracht, nu ook op de drie opeenvolgende dagen werd geofferd aan Juppiter, Juno, Apollo en Diana. De feeststoet van driemaal negen jongens en driemaal negen meisjes zong op den derden dag het door HORATIUS gecomponeerde Carmen Saeculare, vertrok van Apollo's tempel op den Palatijn naar Juppiters tempel op den Capitolijn en keerde naar Apollo's heiligdom terug, hem aldus proclameerende als hoofdgod. In heel het carmen worden echter noch Dis noch Proserpina genoemd, wel de Aarde en Ceres; het uit Tarente ingevoerde onderwereldspaar schijnt in het volksgeloof weinig sympathie te hebben ondervonden: wij-inscripties voor hen zijn zeldzaam.

De tweede Punische oorlog, die HANNIBAL tot nabij Rome's muren bracht, heeft de religieuze nervositeit tot haar hoogtepunt gevoerd. De Sibyllijnsche boeken worden als het ware niet meer geopend: zij blijven open liggen en geven de middelen ter verzoening aan bij de zonder ophouden elkander opvolgende booze voortekenen. En waar worden deze al niet waargenomen? De lezer van LIVIUS herinnert zich de lachwekkende voorbeelden van kinderachtig bijgeloof, welke in de Annalen zijn opgenomen. Doch, zooals een Engelsch schrijver niet onaardig zegt, konden de goden al HANNIBAL buiten de stad houden, zij vermochten niet de grieksche godheden buiten de gewijde zône, het pomerium te houden: in dezen tijd dringen de helleensche godheden tot in het hart der stad. Overmaat

van angstige vroomheid, van vromen angst, breekt de sluitboom tusschen helleensch en romeinsch. De literatuur der volgende eeuwen zou krachtig medehelpen, grieksche goden aan eene reputatie te helpen, waarbij de wassende welstand voor zooveel nieuwe tempels flink in de beurs tastend niet vroeg, of onder den misleidenden latijnschen naam niet een grieksch wezen school, ja erger nog, of het wel aanging de oud-italische indigetes te laten verdringen door mythologische, helleensche, godencomplexen.

Doch eerst moest HANNIBAL uit Italië gedreven worden; daartoe was noodig het overbrengen naar Rome van de Groote Moeder der Goden. Wij weten dat achter dezen naam eene vruchtbaarheidsgodin schuilt, die sinds eeuwen onder verschillende benamingen in Klein-Azië, ja, eigenlijk langs heel het oostelijk bekken der Middellandsche Zee werd vereerd. Haar symbool, een meteorsteen, was juist door den Pergameenschen koning ATTALUS uit Pessinus naar Pergamum gevoerd en in een prachtigen tempel neergelegd. Stond ATTALUS aan een Romeinsch gezantschap toe den steen mede te nemen? In ieder geval voer men met de godheid af naar Ostia, Rome's haven, waar PUBLIUS SCIPIO NASICA met de matronen der stad den steen in ontvangst nam. En nu volgde de overbrenging in de armen der vrouwen, onder het walmen van wierook, onder de huldiging der in feestgewaad uitgetogen menigte en de luid opgaande bede, dat deze binnenkomst eene zegenrijke mocht zijn. Een banket werd den goden aangeboden, naar grieksche wijze, waarbij de godenbeelden om een maaltijd geschaard lagen en alleen deze concessie aan de romeinsche zede werd gedaan, dat de vrouwenbeelden niet aanlagen (lectisternium), maar aanzaten (sellisternium). Tevens werden er spelen ter eere der Groote Moeder ingesteld, voor welke men het zelfs overbodig achtte een romeinschen naam te kiezen. Goed grieksch heetten zij Megalesia naar het Megale-

sion, den tempel te Pergamum. Wie het verhaal der aankomst echter niet bij LIVIUS, doch bij OVIDIUS naleest, die hoort hoe het schip, dat niet verder wil, alleen door Claudia Quinta — die aldus hare kuisheid bewijst — den Tiber wordt opgetrokken, hoe het beeld en de heilige voorwerpen door phrygische priesters onder fluit en cymbaal in de Almo worden gebaad, dan in een met stieren bespannen wagen door de Porta Capena Rome binnenrijdt om daar door SCIPIO te worden ontvangen. Leerzaam is deze beschrijving naast de Liviaansche om aan te toonen, wat al voorstellingen de romeinsche dichters aan de Alexandrijnsche hebben ontleend om er het eigen huis mede te stoffeeren. En nu merke men op, hoe sinds AUGUSTUS' dagen er werkelijk op 27 Maart eene heilige wassching der godin (men had den steen een zilveren kop gegeven) plaats had in de Almo; hoe zij er op een wagen met koeien bespannen heen ging en alleen dit deel van den dienst, van den kultus, onder staatsleiding door romeinsche burgerij plaats had. Voor het overige deel zorgden phrygische priesters, die hunne bonte optochten, hun muzikaal geschal, geschreeuw, hunne besnijdingen en verminkingen ook in Rome's straten mochten overbrengen. Sinds het einde van de 2^e eeuw na Chr. zien wij de lavatio van 27 Maart zich uitbreiden door vijf voorbereidingsdagen. De symboliek van een voorjaarsfeest, de herleving der natuur na den wintertijd doch tot een kort bestaan wijl de zonnehitte van den zomer rasch nadert, wordt uitgedrukt in de mythe van de herleving van den lieveling der Moeder, Attis, aan wiens zinnenliefde voor de godin razernij en zelfontmanning een einde had gemaakt. Trouwens, de figuur van Attis was reeds van den aanvang af te Rome met de Moeder verbonden geweest: de paring en het krachtig erotisch element maken toch een integreerend deel uit van die Klein-Aziatische religien.

Op den Palatijn in den tempel van Victoria kwam

de meteor te liggen, vertegenwoordigende een gevaarlijk ferment voor het romeinsche karakter. De Sibyllijnsche boeken hadden hiermede voor Rome's religie hun taak volbracht en voerden geen nieuwe godheden meer in. Het was genoeg. Buiten den staatsdienst om begon in particuliere kringen het ecstatisch element te gisten. De feestmaaltijden (*mutationes*) der aanzienlijken ter eere van de Megalesia leidden tot de vorming van genootschappen (*sodalitates*). Oostersch bijgeloof, wellicht ook oostersche misbruiken, slopen daar binnen. Zoo werd ook de aanvankelijk onschuldige Liber- of Bacchuscultus eene aanleiding tot het vormen van Bacchantenclubs. De Senaat had met hare uitoefening der zedenpolitie geen geringe taak. Oostersche sterrenwichelaars gingen rond en wat deze Chaldaei veil hadden mocht niet steeds het daglicht zien. Ook wat uit Griekenland overwoei kon niet louter goud zijn, want de dagen na ALEXANDER DEN GROOTE hadden door hunne ontwikkeling van het individualisme naast veel goeds veel kwaads gebracht. Losheid van zeden was daar niet vreemd: MENANDERS comediën kunnen het thans bewijzen; TERENTIUS hielp mede, dat ook deze kunst te Rome inburgerde. Was het wonder, dat zoo menige Romein, in zijn hart nog de strenge boer, met weezin neerzag op eene cultuur, die minnarij en brasserij van de zoons, listig bedrog van de slaven, in aanlokkende vormen ten tooneele bracht? Eindelijk liep de maat over. In 186 v. Chr. barstte het fameuse Bacchanalenproces los bekend uit LIVIUS' levendige schildering, bekend ook door eene inscriptie, die het Senaatsbesluit behelst tegen dergelijke uitspattingen gericht. Het mocht helpen, nog bleef er meer te doen! De Chaldaei werden nu het dreigend zedenbederf: zoo lezen wij, dat eindelijk in 139 v. Chr. CN. CORNELIUS HISPALUS als praetor bij edict den Chaldaei aanzeide binnen tien dagen Rome en Italië te hebben verlaten. Hijzelf zal het allerminst aan het afdoende van deze bepaling hebben

geloofd, zoo hij de Chaldaei kende en open oog had voor de toestanden om zich heen. Had men niet tot tweemalen reeds toe de grieksche filosofen uit Rome geweerd en had de staat zes jaar later niet voor het feit gestaan, dat een grieksch gezantschap uit filosofen bestaande eervol moest worden ontvangen en gedurende hun verblijf college gaven in de stad? „Men moet met mate filosofeeren en niet meer dan een Romein betaamt” zeide de dichter ENNIUS. Doch deze zelfde ENNIUS was door den vijand van helleensche beschaving, den ouden Cato, uit Sardinië naar Rome gebracht en begon aanstonds voor het Romeinsche publiek eene vertaling gereed te maken van de „Gewijde Historie” een werk van den Griek EUHEMERUS, waarin betoogd werd, dat de goden eens menschen waren geweest, die om hunne daden tot den goden waren verheven. Gelukkig is Rome niet rijk geworden aan meer dergelijke theologische speculaties. Doch wat het in ruime mate kreeg was de wijsheid der grieksche filosofenscholen. Waarmede eene nieuwe periode aanving.

In de IVe serie verscheen: 1. Het Zionisme (Pro: Mr. S. Franzie Berenstein; Contra: A. B. Davids). 2. Het Rooken (Pro: Firma A. Hillen; Contra: Dr. Ch. Bles.) 3. Midden-Europeesche Tijd (Pro: Prof. A. A. W. Hubrecht; Contra: A. G. Boissevain). 4. Levensverzekering (Pro: Mr. J. van Schevichaven; Contra: Ds. R. J. van der Meulen). 5. De Republikeinsche School (Pro: A. Roukema Hzn.; Contra: W. 't Hooft). 6. Verhooging van Accijns op Gedistilleerd (Pro: H. Heetjans; Contra: J. W. v. d. Willigen). 7. Schoolartsen (Pro: G. Oosterbaan; Contra: P. Goedhart). 8. Het Marxisme (Pro: Dr. A. Pannekoek; Contra: Prof. Mr. M. W. F. Treub). 9. Gedwongen Winkelsluiting (Pro: M. H. G. Th. Fiedeldy Dop; Contra: S. Deenik). 10. Coöperatie (Pro: J. G. Keesing; Contra: J. J. Poortier).

In de Ve serie verscheen: 1. Hypnotisme in de Geneeskunde (Pro: Dr. A. W. van Renterghem; Contra: Dr. A. C. A. Hoffman). 2. Anarchisme (Pro: F. Domela Nieuwenhuis; Contra: Dr. J. van Leeuwen). 3. Geslachtelijke Voorlichting (Pro: Mevr. M. Wibaut; Contra: Arts L. Nathans). 4. Recht van Oorlogsverklaring door de Staten-Generaal (Pro: E. Kempe; Contra: Henri van der Mandere). 5. Groepsvertegenwoordiging (Pro: W. F. Detiger; Contra: H. Spiekman). 6. Kunst aan het Volk (Pro: Mr. Frans Coenen Jr.; Contra: Corn. Veth). 7. Vaccinatie (Pro: Dr. H. Sterneberg; Contra: Joh. P. Schouten). 8. Tweeërlei Moraal (Pro: E. Kempe; Contra: Felix Ortt). 9. Het Zingen van Gezangen in de Kerk (Pro: Dr. J. H. Gunning J.Hzn.; Contra: Dr. J. D. de Lind van Wijngaarden). 10. Het Beroepsgeheim van den Arts (Pro: Dr. H. Pinkhof; Contra: Dr. Ch. Valentino).

In de VIe serie verscheen: 1. Eed en Eedswang (Pro: Ds. M. J. Besselaar; Contra: Ds. K. Vos). 2. Een Wereldtaal (Pro: A. J. P. Boeke; Contra: Dr. C. D. Hesseling). 3. De Christelijke Zending (Pro: Albert C. Kruyt; Contra: Henri Borel). 4. Algemeen Kiesrecht (Pro: W. P. G. Helsdingen; Contra: Dr. W. C. A. Baron van Vredenburg). 5. Verruiming van Echtscheidingsgronden (Pro: Mr. J. A. Levy; Contra: Mr. H. Verkouteren). 6. Handhaving der Belijdenis in de N. H. Kerk (Pro: Dr. H. Schokking; Contra: Ds. D. Mulder). 7. Een Verbond met België (Pro: Dr. W. Zuidema; Contra: Dr. M. Rudelsheim). 8. Afschaffing van Krijgsraden (Pro: Henri van der Mandere; Contra: C. A. Prius). 9. De vrije wil (Pro: Dr. H. W. Ph. E. van den Bergh van Eysinga; Contra: Dr. W. Meyer). 10. Stemplicht (Pro: J. G. v. d. Vijver; Contra: F. Domela Nieuwenhuis).

In de VIIe serie verscheen reeds: 1. Lichamelijke Tuchtiging op School (Pro: J. J. Lamers; Contra: Ph. v. d. Vos). 2. Neutraliteit van Nederland (Pro: Henri v. d. Mandere; Contra: Jhr. Mr. W. Th. C. van Doorn). 3. Bijbel-Kritiek (Pro: Dr. A. van der Flier G.Jzn.; Contra: Prof. A. G. Honig). 4. Absolute Neutraliteit in 't Openbaar Onderwijs (Pro: E. J. van Det; Contra: Th. Lancée). 5. Staatstoezicht op 't Levensverzekeringsbedrijf (Pro: Dr. P. T. Grinwis; Contra: Mr. J. van Schevichaven). 6. Dierlijk Magnetisme (Pro: H. N. de Fremerij; Contra: Is. Zeehandelaar JBzn.).

LEVENSVRAGEN

Een brochurenreeks voor allen die in den geestesstrijd onze dagen belang stellen

GODSDIENST — NATUURWETENSCHAP — WIJSBEGEERTE

Per nummer f 0.40. Per serie van 10 nrs. (bij intekening) f 3.—

(Voor den inhoud der nrs. zie omzij).

In de Ie serie is verschenen: 1. Dr. A. H. de Hartog, Religie en Wetenschap. 2. Prof. Dr. J. J. P. Valetton Jr., "Het Oude Testament en de Critiek". 3. Dr. E. Dennert, Natuurwet, Toeval, Voorzienigheid. 4. P. B. Westerdijk, Waarom wij aan persoonlijke Onsterfelijkheid gelooven. 5. Dr. Karl Beth, De Wonderen van Jezus. 6. Dr. A. J. C. Sniijders, Waarom wij Materialist zijn. Extra-nummer: Dr. Th. Oehler, Behoeven wij voor ons Christendom een uitwendige autoriteit in den Bijbel? (gratis voor de inteekebaren). 7. Enka (Mej. A. van der Vries), Kan een recatzinnig Christen socialist zijn? 8. Prof. Dr. E. Riggenbach, Is Jezus lichamelijk opgestaan? 9. Prof. Dr. Hugo de Vries, Afstammings- en Mutatieleer. 10. Dr. A. W. Bronsveld, Is de Roomsche Katholieke Eeredienst Christelijk of Heidensch van Oorsprong?

In de IIe serie: 1. Prof. Dr. J. J. P. Valetton Jr., Het O. T. in het licht van wetenschappelijk onderzoek. 2. Dr. J. G. Boeken-oogen, Doelmatigheid of ondoelmatigheid in de levende natuur. 3. Prof. W. Mallinckrodt, Kan men Christen zijn zonder de Godheid van Christus te belijden? 4. Dr. C. H. Straz, Wij stammen niet van de apen af! 5. Prof. Dr. A. Bruining, Het geloof aan God en het kwaad in de wereld. 6. Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye, De moderne mensch en het geloof aan bijzondere openbaring. 7. Gabriële Reuter, Het Huwelijksvraagstuk. 8. Prof. Dr. H. Visscher, Feit of Fictie. 9. Dr. J. Rutgers, De ontwikkelingsgeschiedenis van den Godsdienst. 10. Dr. J. Riemsens Jr., De wereldraadsels opgelost? (Ernst Haeckels wereldbeschouwing).

In de IIIe serie: 1. Arts Is, Zeehandelaar, Het Spiritisme en zijn gevaren. 2. Dr. A. H. Haentjens, De Persoonlijkheid van Jezus Christus. 3. Dr. Ch. Bles, Overdrijving en eenzijdigheid op hygiënisch gebied. 4. Prof. Dr. Paul Wernle, De Bronnen voor de Geschiedenis van Jezus (Wat weten wij van Jezus?). 5. Dr. Lydia Ross, W. Q. Judge en een Leerling. Het Hypnotisme en zijne gevaren. 7. E. M. ten Cate, Kunst in plaats van Godsdienst? 8. C. G. Chavannes, De Doop een Levensvraag? 9. Dr. J. C. Niemeyer, Kan men Christen zijn zonder de Godheid van Jezus Christus te belijden? 10. Prof. Henry Drummond, Natuurwetten in de Geestelijke Wereld.

In de IVe serie: 1. Prof. Dr. A. G. Honing, Is de Bijbel op bovennatuurlijke wijze geïnspireerd? 2. Dr. N. J. Singels, Gebrekkige Bijbelkennis. Een leemte in de ontwikkeling der beschaafde kringen. 3. Prof. Dr. J. J. P. Valetton Jr., Een Probleem. Practijk of Visie, Muur of Geen Muur? 4. Een Priester, Het Mysterie van de Mis. Aan Protestanten verklaard. 5. Prof. Dr. R. H. Grützmacher, Is Jezus op bovennatuurlijke wijze geboren? 6. Dr. J. Rutgers, De ontwikkelingsgeschiedenis van de mensche-lijke samenleving. 7. Dr. W. J. Aalders, Hoe staat de Christen tegenover de in onze dagen weder oplevende Wijsbegeerte? 8. J. B. Naaktgeboren Mzn., Kan men Christen zijn zonder de Godheid van Christus te belijden? 9. Th. Newest—Dr. A. J. C. Sniijders, De Leer der Zwaartekracht... een dwaling! 10. Prof. A. Bruining, De Vrijheid van den menschelijken wil.

In de Ve serie: 1. Dr. E. Dennert, Zijn de Natuuronderzoekers ongelooovigen? 2. Dr. Paul Rohrbach, „Geboren uit de Maagd". 3. Alfred Mohr, De Christen en de Oorlog. 4. Dr. W. J. Aalders, Christendom en Cultuur. 5. Mr. D. J. van Doorninck, Verdraagzaamheid en Rationalisme in de vrijzinnig-godsdienstige beginselen. 6. Dr. H. M. van Nes, Modern of Orthodox. 7. F. J. van der Tak, Het Stelsel van Karl Marx.

15 Jan. 1912 verscheen No. 1 van den elfden Jaargang van:

DEN GULDEN WINCKEL

Geïllustreerd Maandschrift voor Boekenvrienden
onder leiding van GERARD VAN ECKEREN

Prijs per jaargang f 1.20; franco per post f 1.50; Buitenland f 1.80

DEN GULDEN WINCKEL geeft hoofdartikelen over algemeen-litteraire onderwerpen en bevat illustraties en portretten.

DEN GULDEN WINCKEL heeft rubrieken voor Fransche Letteren, Duitsche Letteren, Engelsche Letteren, Russische Letteren. Zuid-Afrikaansche Letteren en een rubriek „Tooneel”.

DEN GULDEN WINCKEL geeft o. a. interviews met „Onze Schrijvers”. Tevens een rubriek „Lexicographische Mededeelingen”, waarin zijn samengevat de voornaamste Biographische bijzonderheden van nog levende auteurs.

DEN GULDEN WINCKEL biedt korte en meer uitvoerige boekbesprekingen, benevens een rubriek waarin de maandelijksche inhoud der voornaamste tijdschriften de revue passeert.

DEN GULDEN WINCKEL is Das Literarische Echo voor Nederland; heeft bevoegde medewerkers en is spot-goedkoop.

Men vrage proefnummer bij de Hollandia-Drukkerij te Baarn!

„Uit Zenuw- en Zieleleven”

Uitkomsten van Psychologisch Onderzoek

Prijs per nr. f 0.40; per serie van 10 nrs. (bij intekening) f 3.—

Reeds verscheen:

No. 1. Genie en Waanzin, door J. van Deventer Szn., Inspecteur van het Staatstoezicht op Krankzinnigen.

No. 2. De Oorzaken van Degeneratie, door Mr. H. Verkouteren, Advocaat te Amsterdam.

No. 3: Over de mogelijkheid van Telepathie (Gedachtenoverdracht), door Is. Zeehandelaar Jbnz., Arts.

No. 4: Abnormale Karakters, door Prof. J. L. A. Koch.

No. 5: Grepen uit de praktijk van het Onderwijs en de Opvoeding betreffende Achterlijke Kinderen, door S. Wiersma.

No. 6: Ervaringen uit de bijzondere Strafgewangenis te 's-Hertogenbosch, door Dr. J. Casparie.

No. 7: Over het Bewustzijn, door Dr. C. J. Wijnaendts Francken.

No. 8: De Neiging tot het eigen geslacht (Homosexualiteit), door Mr. G. Helpman.

No. 9: Alcoholisme, Tuberculose, Syphilis, door Joh. H. van Breukelen.

No. 10: Zwakzinnigheid, door E. J. Swaep (Dir. Tucht school)

In onze verschillende brochurenreeksen verschijnt (of verschijnen dezer dagen) de volgende nieuwe nummers:

- Joh. Oostveen, Het Zangonderwijs (»Schoolhervorming« No. 9).
- L. C. T. Bigot, Lezen (»Schoolhervorming« No. 8).
- Prof. Edw. Anwyl, De Keltische Godsdienst (»Godsdiensten«, Serie I No. 10).
- Henri Borel, De Godsdiensten van het Oude China (»Groote Godsdiensten«, Serie I No. 9).
- E. J. Swaep, Zwakzinnigheid (»Uit Zenuw- en Zieleleven«, Serie I No. 10).
- Joh. H. van Breukelen, Alcoholisme, Tuberculose, Syphilis (»Uit Zenuw- en Zieleleven«, Serie I No. 9).
- Vaderlandsliefde. Pro: Charles Boissevain; Contra: Ankersmit (»Pro en Contra«, Serie VII No. 8).
- Droogmaking der Zuiderzee. Pro: A. A. Beekman; Contra: B. J. Gelder (»Pro en Contra«, Serie VII No. 7).
- Dierlijk Magnetisme Pro: H. N. de Fremery; Contra: Arts Is. Zeehandelaar Jbzn. (»Pro en Contra«, Serie VII No. 6).
- Dr. J. Rutgers, De Ontwikkeling van de Zedelijkheid (»Levensvragen«, Serie V No. 10).
- Kardinaal-Aartsbisschop N. Wiseman, De Aflaten (»Kerk en Secte«, Serie V No. 5).
- Julius de Boer, Leibniz (»Groote Denkers«, Serie III No. 5).
- J. J. Meijer, Kunst en Zedelijkheid (»Redelijke Godsdienst«, Serie II No. 5).
- Prof. Dr. J. P. Kuenen, Natuurwetenschap en godsdienstig geloof (»Redelijke Godsdienst« Serie II No. 5).
- H. J. Westerling, Het Lager Onderwijs in de XVIIe eeuw (»Uit onzen Bloeitijd«, Serie III No. 5).

Een weerlegging van de geruchtmakende brochure-Hulsman
Zoo juist van de pers:

Is het standpunt der „Ethischen onhoudbaar?

door Dr. K. SONIES, Ned. Herv. Pred. te Ruinen. — f

BL
801
V8

Vürtheim, J   J   G
Romeinsche religie

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 12 25 05 010 0